

doi: 10.32612/uw.2543618X.2023.pp.205-254

Przegląd Środkowo-Wschodni, 8, 2023

ISSN 2543-618X eISSN 2545-1324

Nr art. 20230809

Data przesłania: 23.01.2023

Data akceptacji: 18.02.2023

Magdalena Waligórska

Humboldt-Universität zu Berlin
magdalena.waligorska-huhle@hu-berlin.de
<https://orcid.org/0000-0001-7856-0831>

Ina Sorkina

Uniwersytet Warszawski, Humboldt-Universität zu Berlin
i.sorkina@uw.edu.pl
<https://orcid.org/0000-0001-6648-1343>

Alexander Friedman

Humboldt-Universität zu Berlin
alexander.friedman@mx.uni-saarland.de

Адраджэнне яўрэйскай спадчыны на польска-беларуска-ўкраінскім памежжы і міф пра мультыкультуралізм¹

Odrodzenie dziedzictwa żydowskiego na pograniczu polsko-białorusko-ukraińskim a mit wielokulturowości

Niniejszy artykuł ma na celu zbadanie politycznych i kulturowych implikacji projektów pamięci odnoszących się do wielokulturowej przeszłości regionu, zarówno w odniesieniu do kwestii kulturowego zawłaszczania, jak i kontekstu postkolonialnych relacji władzy. Autorzy poddali analizie inicjatywy upamiętniające dziedzictwo żydowskie w kilku

¹ Дадзены артыкул – пераклад з англійскай на беларускую мову з некаторымі змяненнямі і дапаўненнямі нашага даследавання: M. Waligórska, I. Sorkina, A. Friedman, *Jewish Heritage Revival in the Polish-Belarusian-Ukrainian Borderlands and the Myth of Multiculturalism*, [in:] Simon Lewis and Stanley Bill (eds.) *Multicultural Commonwealth*, Pittsburgh: Pittsburgh University Press, forthcoming. Даследаванне падтрымана *Gerda Henkel Foundation*.

былых штетлах, które do 1939 r. szczyciły się znaczną większością ludności żydowskiej, a znajdują się na dzisiejszym pograniczu polsko-ukraińsko-białoruskim: w Biłgoraju (Polska), w Państwowym Muzeum Kultur Narodowych w Iwju (Białoruś) oraz projekcie rewitalizacji synagogi w Brodach (Ukraina). Porównując różne oddolne, prywatne i państwowe inicjatywy na rzecz zachowania wieloetnicznego dziedzictwa regionu, autorzy pokazują różne formaty (m.in. lokalni aktorzy i diaspora żydowska). Badając lokalny kontekst społeczny i polityczny, motywacje lokalnych aktorów i dyskursy otaczające projekty, autorzy zbadali, w jaki sposób mit minionej wielokulturowości regionu inspirowe oddolne próby przeformułowania dominujących narracji o lokalnej przeszłości, które wymazały żydowskie dziedzictwo z oficjalnej historiografii po 1945 r. Autorzy zajęli się również implikacjami nieżydowskiego sprawstwa w ożywianiu żydowskiego dziedzictwa regionu i międzynarodowymi transakcjami związanymi z upamiętnieniami, które mają miejsce w tym kontekście.

Słowa kluczowe: wielokulturowość, dziedzictwo wieloetniczne, dziedzictwo żydowskie, zawłaszczenie kulturowe, sztetl, Biłgoraj, Iwje, Brody

У апошнія дзесяцігоддзі адбываецца беспрэцэдэнтнае адраджэнне яўрэйскай спадчыны, асабліва ў Польшчы, але таксама ў суседніх дзяржавах: Літве, Беларусі і Украіне. У Польшчы гэта набыло абароты як у культурнай сферы, калі па краіне як грыбы растуць фестывалі яўрэйскай культуры, культурныя асацыяцыі, музеі і мастацкія праекты, так і ў камерцыйным сектары, дзе «яўрэйскі бум» праявіўся праз распаўсюджванне тураў па яўрэйскай спадчыне, рэстаранаў ў яўрэйскім стылі і рэвіталізацыю гістарычных яўрэйскіх кварталаў². Хаця яўрэі не складалі найбольшую этнічную меншасць у Польшчы да 1939 г., менавіта яўрэйская спадчына стала сінекдахай мінулага мультыкультуралізму як часоў Рэчы Паспалітай, так і між-

²R.E. Gruber, *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*, Berkeley 2002; E.T. Lehrer, *Jewish Poland Revisited: Heritage Tourism in Unquiet Places*, Bloomington 2013; M. Waligórska, *Klezmer's Afterlife: An Ethnography of the Jewish Music Revival in Poland and Germany*, Oxford 2013; M. Murzyn-Kupisz, *Rediscovering the Jewish Past in the Polish Provinces: The Socioeconomics of Nostalgia*, [w:] *Jewish Spaces in Contemporary Poland*, red. E. Lehrer, M. Meng, Bloomington 2015, s.115–148; M. Murzyn-Kupisz, J. Purchla, red. *Reclaiming Memory: Urban Regeneration in the Historic Jewish Quarters in Central Europe*, Kraków 2009.

ваеннай Другой Польскай Рэспублікі. Падобная мадэль «яўрэйскага адраджэння», як камерцыйна паспяхова, так і палітычна выкарыстоўваемая, пачала з'яўляцца і ў іншых краінах рэгіёну, асабліва ў Літве, Беларусі і Украіне. Тым не менш, ці можна казаць пра транснацыянальную тэндэнцыю па той жа схеме ва ўсім рэгіёне былой Рэчы Паспалітай, ці гэтыя адраджэнскія намаганні хутчэй патрапілі ў пастку сваіх адметных нацыянальных мемарыяльных традыцый, гістарычных наратываў і палітычных патрабаванняў?

У гэтым артыкуле мы імкнемся даследаваць больш шырокія палітычныя і культурныя наступствы такіх праектаў памяці ў дачыненні да пытанняў культурнага прысваення. Мы разглядаем мемарыяльныя ініцыятывы, якія спасылаюцца на мультыкультурнае мінулае рэгіёну ў шэрагу былых мястэчак на сённяшнім польска-ўкраінска-беларускім памежжы: рэканструкцыя мястэчка ў Білгарай (Польшча); дзяржаўны Музей нацыянальных культур і помнік чатыром канфесіям у Іўі (Беларусь), праект рэвіталізацыі сінагогі ў Бродах (Украіна). Параўноўваючы розныя мясцовыя, як прыватныя, так і падтрыманыя дзяржавай, ініцыятывы па захаванні шматэтнічнай спадчыны рэгіёна, мы паказваем, што былі мабілізаваныя розныя фарматы памяці (уключаючы музеі, рэвіталізацыю і сімулякр), што гэтыя праекты ўбудаваныя ў розныя дыскурсы і што існуюць розныя схемы супрацоўніцтва паміж мясцовымі дзеячамі і яўрэйскай дыяспарай. Тым не менш, мы выяўляем, што ў кожным выпадку нацыянальныя рамкі памяці – стэрэатыпы, нацыянальна дамінантныя міфы, метанаратывы, якія падтрымліваюцца дзяржавай і г.д. – па-ранейшаму застаюцца найважнейшымі фактарам у вызначэнні таго, як узгадваецца і абмяркоўваецца мультыкультурнае мінулае.

Агульнай рысай даследаваных тут гарадоў з'яўляецца не толькі высокая доля яўрэйскага насельніцтва да 1939 г.³, але і тое, што

³ На 1939 г. яўрэйскае насельніцтва Білгарая складала 60 % ад агульнай колькасці больш за 8000 гараджан; у Іўі яўрэі складалі больш за 75% ад 5000

сярод іх жыхароў былі палякі-каталікі, украінцы-грэка-каталікі, праваслаўныя беларусы, татары-мусульмане, а таксама армяне, цыгане і немцы. Гэтая высокая этнічная і рэлігійная разнастайнасць, характэрная для гарадскіх цэнтраў Цэнтральна-Усходняй Еўропы, мела доўгую традыцыю, сфарміраваную гісторыяй пашырэння, міграцыі і развіцця гарадоў Рэчы Паспалітай. Потым яна падыйшла да раптоўнага і жорсткага канца, выкліканага Халакостам, прымусовымі міграцыямі і зменай межаў пасля Другой сусветнай вайны⁴. Тэрыторыя, якая ахоплівае сённяшнюю Заходнюю Беларусь, Заходнюю Украіну і Усходнюю Польшчу, таксама была тэрыторыяй, дзе Акцыя Рэйнхардта і так званы «Халакост ад куль» пакінулі найбольш разбуральны след⁵. Гэта азначае не толькі тое, што памяць аб мінулым мультыкультуралізме непарывна звязана са спадчынай зверстваў, але і тое, што мясцовае неаўрэйскае насельніцтва было сведкам беспрэцэдэнтнай жорсткасці генацыду пад кіраўніцтвам нацыстаў і было датычна да гэтага працэсу: як праз удзел у вышуку яўрэйскіх уцекачоў з гэта, так і ў сапраўды масавым, захопе яўрэйскай маёмасці і нерухомасці пасля забойства⁶.

чалавек; у Бродах – 55% сярод 18 000 чалавек (A. Skibińska, *Powiat biłgorajski*, [w:] *Dalej jest noc: Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1, red. B. Engelking and J. Grabowski, Warszawa 2018, s. 196; S. Spector, red., *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, Jerusalem 2001, s. 201–202, 830).

⁴ R. Frost, *The Oxford History of Poland-Lithuania*, Oxford 2015; P. Jasienica, *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, Warszawa 1985.

⁵ Л. Смилевичкий, *Катастрофа евреев в Белоруссии 1941–1944*, Тель Авив 2000; T. Snyder, *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, New York 2010; P. Desbois, P.A. Shapiro, *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews*, Basingstoke 2010; C. Gerlach, *Kalkulierte Morde Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*, Hamburg 2013; W. Curilla, *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland 1941–1944*, Paderborn 2005; И. Альтман, *Жертвы ненависти. Холокост в СССР. 1941–1945*, Москва 2002.

⁶ J. Grabowski, D. Libionka, *Klucze i kasa: O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, Warszawa 2014; L. Rein, *The Kings and the Pawns: Collaboration in Byelorussia during WW II*, New

Каб зразумець складанасць становішча, якое займаюць сучасныя захавальнікі яўрэйскай спадчыны ў гэтых месцах, мы прымяняем катэгорыю Майкла Ротберга «implicated subject» («замешаны (уцягнуты, датычны) суб'ект»). Пераадольваючы дыхатамію «ахвяраў» і «злачынцаў» і кідаючы выклік постаці «пасіўнага назіральніка», канцэпт Ротберга ўключае ў сябе людзей, генеалагічна або структурна ўцягнутых у гісторыю гвалту і несправядлівасці.

Замешаныя суб'екты займаюць пазіцыі, звязаныя з уладай і прывілегіямі, самі не з'яўляючыся непасрэднымі агентамі шкоды; яны спрыяюць, насяляюць, успадкоўваюць або атрымліваюць выгаду ад рэжымаў панавання, але не ствараюць і не кантралююць такія рэжымы. Уцягнуты суб'ект не з'яўляецца ні ахвярай, ні злачынцам, а хутчэй удзельнікам гісторыі і сацыяльных утварэнняў, якія спараджаюць пазіцыі ахвяры і злачынцы⁷.

Канцэпт Ротберга цікавы для нашага аналізу не толькі таму, што ён тэарэтызуе пазіцыю «спазніўшыхся да гісторыі злачынстваў», прапаноўваючы спосаб разважання пра ўплыў траўмы паміж пакаленнямі, але і таму, што ён засяроджваецца на доўгатэрміновых наступстваў гвалту і несправядлівасці, уключаючы захаванне матэрыяльных выгадаў і ўладных пазіцый для супольнасцей, якія атрымалі прывілегіі ў выніку гвалту ў мінулым. У бачанні Ротберга, «уцягнутасць» можа мець месца толькі ў тым выпадку, калі гістарычная несправядлівасць працягвае ўплываць на сучаснасць, калі адбываецца «пастаяннае, нераўнамернае і дэстабілізуючае ўварванне незваротнага мінулага ў неадкупленую сучаснасць»⁸.

York 2011; M. Dean, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44*, New York 2003; K. Slepian, *The Soviet Partisan Movement and the Holocaust*, „Holocaust and Genocide Studies“, t. 14, no. 1 (2000), s.1–27; B. Engelking, *Jest taki piękny słoneczny dzień: Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*, Warszawa 2011; Engelking, Grabowski, *Dalej jest noc*, 2018.

⁷M. Rothberg, *The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators*, Stanford 2019, s. 1.

⁸Ibidem, s. 9.

Прымяняючы тэарэтычную аснову Ротберга да Цэнтральна-Усходняй Еўропы пасля Халакосту, мы будзем даследаваць, як матэрыяльныя сляды яўрэйскага мінулага – ці гэта будзе ў куратарскай форме выстаў, перформансаў і помнікаў, або ў непасрэднай прысутнасці руін або чалавечых парэшткаў у публічнай прасторы – ствараюць кропкі «ўварвання» траўматычнага мінулага ў сучаснасць, выклікаючы мясцовыя намаганні, якія як аспрэчваюць, так і ўзнаўляюць уладную пазіцыю для супольнасцяў, прывілеяваных у выніку гвалту ў мінулым. Разглядаючы адраджэнскія праекты, якія дэманструюць мінулую шматкультурнасць у Польшчы, Беларусі і Украіне, мы прасочваем, як яны могуць зняць табу, пераносячы гісторыю мінулых злачынстваў у публічную прастору, і, часам адначасова, стварыць форму кантролю над мемарыяльнымі прасторамі і нарагывамі.

Рэканструяваны штэтл: Білгарай (Польшча)

Размешчаны прыкладна ў 90 кіламетрах на поўдзень ад Любліна ў маляўнічым сельскім рэгіёне Расточча, Білгарай (пол. *Biłgoraj*) мае мінулае класічнага польскага мястэчка. Першае пісьмовае згадванне аб яўрэйскай абшчыне горада датуецца 1597 г., і, нягледзячы на страты, панесеныя мясцовымі яўрэямі ў Хмяльніцкіх пагромах (1648–1656), яўрэйскае жыццё Білгарая працягвала квітнець як у перыяд Рэчы Паспалітай, так і пасля яе падзелаў⁹. У 1795 г., пасля трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай, Білгарай апынуўся пад уладай Аўстра-Венгрыі, пазней, у 1809 г., быў уключаны ў напалеонаўскае Варшаўскае герцагства і, нарэшце, у 1815 г., стаў часткай кіраванага

⁹ H. Gmiterek, *Żydzi biłgorajscy w okresie przedrozbiorowym*, [w:] M. Adamczyk-Grabowska, B. Wróblewski, red., *Biłgoraj, czyli raj. Rodzina Singerów i świat, którego już nie ma*, Lublin 2005, s. 22; A. Kronenberg, red. *Zagłada Biłgoraja: Księga Pamięci*, Gdańsk 2009, s. 23; N. Hannover, *Jawen Mezula: Schilderung des polnisch-kosakischen Krieges und der Leiden der Juden in Polen während der Jahre 1648–1653*, Hannover 1863.

Расіяй Каралеўства Польскага. У XIX ст. яўрэйская абшчына хутка пашыралася, дасягнуўшы пад канец стагоддзя 42 % насельніцтва горада¹⁰. Яўрэйскі след у гарадскім асяроддзі да таго часу было не-магчыма не заўважыць. Пасля таго, як першая драўляная сінагога, датаваная першай паловай XVIII ст., была страчана ў выніку па-жару, у 1875 г. пачалося будаўніцтва новай мураванай сінагогі, якая павінна была стаць «жамчужнай горада». У міжваенны перыяд, калі Білгарай зноў трапіў пад польскую юрысдыкцыю, у горадзе ўжо былі 3 яўрэйскія могілкі, школа Бэйс Якаў¹¹, 3 яўрэйскія банкі, дзіцячы дом і друкарня¹². Да 1921 г. дзве трэці білгарайцаў былі яўрэямі, горад мог пахваліцца яркім і шматгранным яўрэйскім культурным і палітычным жыццём¹³.

Напярэдадні Другой сусветнай вайны ў Білгарай пражывала крыху больш за 5000 яўрэяў, што складала 60 % насельніцтва го-рада. Яны былі сканцэнтраваны ў цэнтральнай частцы мястэчка¹⁴. Нямецкаму ўварванню ў Білгарай у 1939 г. папярэднічаў вялікі па-жар у цэнтры горада, які знішчыў 300 дамоў, а таксама мясцовую сінагогу, каталіцкі касцёл і ратушу¹⁵. Гэтае бедства стала ўдарам па яўрэйскай суполцы, але таксама мела некаторыя доўгатэрміновыя наступствы – яўрэі, якія страцілі сродкі да існавання ў агні, часцей прымалі рашэнне бегчы на ўсход. Нямецкія войскі прыбылі ў горад 16 верасня 1939 г., адразу ж распачаўшы сваю смяротную анты-яўрэйскую палітыку.

¹⁰ A. Kopciowski, *Żydzi w Biłgoraju na przełomie XIX i XX w.* [w:] Adamczyk-Grabowska, Wróblewski, red., *Biłgoraj, czyli raj...*, op.cit., s. 82.

¹¹ Бэйс Якаў у перакладзе з іўрыту азначае «Дом Якава» – агульная назва арта-даксальных яўрэйскіх рэлігійных навучальных устаноў для дзяўчынак

¹² A. Kronenberg, *Zagłada Biłgoraja...*, op.cit., s. 38–40, 71–99.

¹³ У 1921 г. насельніцтва Білгорая складала 5603 жыхары, у тым ліку 3715 яўрэяў. Гл.: A. Skibińska, *Powiat biłgorajski...*, op.cit., s. 196.

¹⁴ A. Skibińska, *Powiat biłgorajski...*, op.cit., s. 214; S. Kwiecińska, *Szabasowe opowieści*, „Tygodnik Zamojski” 1987, n. 1, s. 11, <http://www.biłgoraj.lbl.pl/hist/szabasowe.php> [dostęp: 20.08.2020].

¹⁵ A. Skibińska, *Powiat biłgorajski...*, op.cit., s. 204.

Дзве асаблівасці ваеннай гісторыі Білгарая заслугоўваюць увагі. Адна з іх заключаецца ў тым, што нямецкае панаванне ў горадзе ненадоўга перапынілася. Пасля таго, як 17 верасня 1939 г. савецкія войскі ўвайшлі ў Польшчу і ў канцы месяца дайшлі да Білгарая, нямецкія вайскоўцы на кароткі час адступілі. Гэты перыяд савецкага кантролю дазволіў каля тысячы чалавек эвакуявацца ў Савецкі Саюз і такім чынам пазбегнуць Халакосту¹⁶. Іншая асаблівасць датычылася гетаізацыі яўрэйскага насельніцтва. З-за рэльефу горада нацысцкія ўлады ў Білгарай ніколі не прызначалі яўрэйскае гета закрытым, а замест гэтага ўвялі забарону яўрэям пакідаць перыметр горада. Гэта азначала, як сказала Аліна Скібіньска, што «ўвесь горад пераўтварыўся ў гета», што стварыла асаблівыя ўмовы для таго, каб неяўрэйскія жыхары маглі быць сведкамі, а таксама саўдзельнікамі далейшых зверстваў¹⁷. Яны не толькі насілі вельмі жорсткі характар, але і разыгрываліся ў значнай ступені ўнутры горада, навідавоку ў хрысціянскіх суседзяў. Шматлікія яўрэйскія сведкі паведамлялі, што, калі ў 1942 г. пачалося сістэматычнае знішчэнне яўрэяў, «увесь горад быў пакрыты трупамі, а кроў цякла па вуліцах, як на бойні»¹⁸. Дарогі, якія вялі з Білгарая, таксама былі ўсеяныя яўрэйскімі трупамі¹⁹. Гэтая няўхільная блізкасць да забойства таксама стварала ўмовы для рабавання, вымагальніцтва і калабарацыі з боку неяўрэйскіх гараджан. Крыніцы пералічваюць не толькі акты непасрэднага саўдзелу ў забойстве з боку польскай паліцыі і мясцовых фольксдойчэ, але таксама ўдзел мірных жыхароў, дапамога ў выяўленні яўрэйскіх сховішчаў, пошук уцекачоў у навакольных лясах або рабаванне яўрэйскіх дамоў²⁰. У той час як некаторыя

¹⁶ Ibidem, s. 207.

¹⁷ Ibidem, s. 22–23.

¹⁸ I. Gajst, *Żydzi biłgorajscy pod okupacją*, [w:] A. Kronenberg, *Zagłada Biłgoraja ...* op.cit., s. 189.

¹⁹ A. Skibińska, *Powiat biłgorajski...*, op.cit., s. 295.

²⁰ A. Skibińska, *Powiat biłgorajski...*, op.cit., s. 294; J. Mikulski, *Myśli, wspomnienia, uwagi, refleksje...*, Biłgoraj 1970 (niepublikowany rękopis); J. Gajst, *Żydzi biłgorajscy pod okupacją...*, op.cit., s. 191, 193–94, 197, 199, 218; Акты калабарацыі

з гэтых формаў саўдзелу сталі прадметам пасляваеннага судовага пераследу, катэгорыя «ўцягнутага суб'екта» Ротберга дапамагае пашырыць прызму за межы актыўных злачынных дзеянняў, дазваляючы ўбачыць шырока распаўсюджаныя формы ўдзелу ў генацыдным гвалце і пазбаўленні ўласнасці, якія ахопліваюць цэлыя суполкі.

Агулам у Акцыі Рэйнхардта загінулі амаль 4000 белгарайскіх яўрэяў, амаль 500 з іх былі расстраляныя падчас мясцовых пакаранняў смерцю, а яшчэ 2800–3300 дэпартаваныя ў лагер смерці Белжэц²¹. Ва ўсім Білгарайскім раёне толькі 274 яўрэям удалося выжыць, хаваючыся да вызвалення горада Чырвонай Арміяй у ліпені 1944 г.²² У 1945 г. толькі 25 ацалелых яўрэяў былі зарэгістраваны ў якасці жыхароў горада, і практычна ўсе яны неўзабаве пакінулі Білгарай²³. Такім чынам гісторыя яўрэйскага Білгарая падышла да незваротнага канца. І ўсё ж у 2016 г. Білгарай стаў адзіным горадам у пасляваеннай Польшчы, які мог пахваліцца новапабудаванай сінагогай.

Новая сінагога Білгарая з'яўляецца часткай беспрэцэдэнтнага праекта гарадской рэканструкцыі, мэтай якога з'яўляецца аднаўленне традыцыйнай драўлянай архітэктуры тыповага пагранічнага штэтла. Народжаны як ідэя і пажыццёвы праект аднаго чалавека, мясцовага бізнэсмэна Тадэвуша Кузьмінскага, “рэканструяваны” штэтл павінен стаць жывым помнікам мультыкультурнаму мінуламу Білгарая. Запланаваны на 40 гектарах зямлі з цэлымі

мясцовых жыхароў таксама наглядна апісаны ў паказаннях сведак-яўрэяў на пасляваенным працэсе. Гл.: Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Lublinie, Sąd Okręgowy w Zamościu, Akta w sprawie: Kulesza Franciszek i inni, LU 327/31.

²¹ Невялікую групу таксама дэпартавалі ў канцлагер Майданэк. Гл.: A. Skibińska, *Powiat biłgorajski...*, op.cit., s. 372–380.

²² Гэта лічба ўключае тых, хто хаваліся ў навакольных лясах ці вёсках, уступалі ў партызанскія атрады ці выжывалі дзякуючы так званым «арыйскім дакументам», не ўлічаны тыя, хто збег у Савецкі Саюз. Гл.: A. Skibińska, *Powiat biłgorajski...*, op.cit., s. 368.

²³ A. Skibińska, *Powiat biłgorajski...*, op.cit., s. 365.

вуліцамі драўляных дамоў, разам з мячэцю, пратэстанцкім, праваслаўным і каталіцкім храмамі, а таксама сядзібай з музеем польскай шляхты, усё яшчэ недабудаваны комплекс, безумоўна, належыць да самых арыгінальных мемарыяльных пачынанняў у краіне.

У той жа час рэканструкцыя штэтла – не адзіная ініцыятыва, якая дэманструе яўрэйскае мінулае ў Білгарай, які за апошнія пятнаццаць гадоў вельмі інтэнсіўна сутыкнуўся са сваёй страчанай мультыкультурнай спадчынай²⁴. Сёння Білгарай можа пахваліцца двума штогадовымі фестывалямі яўрэйскай культуры, музеем Ісаака Башэвіса Зінгера, які правёў тут частку свайго дзяцінства, шэрагам месцаў, прысвечаных мясцовым яўрэям, уключаючы помнікі, муралы і «Парк памяці». Гарадскія ўлады таксама плануюць ушанаваць памяць мясцовых яўрэяў з дапамогай новых назваў вуліц. А гарадская мемарыяльная кніга (*yizkor bukh*), якая пабачыла свет у 1956 г. у Ізраілі, перавыдадзена па-польску ў 2009 г., дзякуючы таму, што пераклад быў фундаваны мясцовым бізнесменам (гэта толькі другое такое польскамоўнае выданне).

“Горад культур памежжа” не з’яўляецца ні праектам рэстаўрацыі, ні непасрэднай рэканструкцыяй нейкай гістарычнай часткі даваеннага Білгарая²⁵. Сінагога, якая, насуперак правілам тапаграфіі штэтла, размешчана ў цэнтры рынкавага пляца, насамрэч з’яўляецца дакладнай копіяй сінагогі ў Воўпе, размешчанай за 400 км на паўночны ўсход ад Білгарая ў сённяшняй Беларусі. Гэты шэдэўр драўлянай яўрэйскай архітэктуры і выбітны прыклад яўрэйскага барока, разбураны нацыстамі падчас Другой сусветнай вайны, быў уключаны ў праект Білгарая, таму што захавалася падрабязная архітэктурная дакументацыя будынка, у той час як ад улас-

²⁴ Праект рэканструкцыі мястэчка прадугледжвае ў далейшым стварэнне музея праваслаўнай іконы і выставачнай плошчы, прысвечанай польскім татарам. Штогадовы «Фэст культур», хоць і вылучае на першы план яўрэйскую культуру, адводзіць месца і іншым этнічным культурам, у тым ліку ўкраінскай і беларускай.

²⁵ Поўная афіцыйная назва праекта «Miasteczko na szlaku kultur kresowych».

най арыгінальнай драўлянай сінагогі Білгарая не засталася ніякіх архіўных слядоў. Канчатковая планіроўка запланаванага комплексу таксама адыходзіць ад гістарычнай тапаграфіі горада. «Гарадская частка» структуравана вакол двух ядраў: «яўрэйскай рынкавай плошчы» і «польскай рынкавай плошчы», дапоўнена маляўнічай паркавай зонай, усеянай драўлянымі копіямі цэркваў і сядзібным домам. Праект ўяўляе сабой Аркадскае папуры з архітэктурных жамчужын, а не дакладнае адлюстраванне любога гарадскога жыццёвага досведу. Гэта міф аб мультыкультуралізме, пераўтвораны ў дрэва і камень; бачанне гарманічнага суіснавання, гатовага да жыцця ў маштабе 1:1.

Тым не менш, нягледзячы на недарэчнасць гэтага сімулякра, размешчанага на краі сучаснага горада, праект мае бяспрэчную і інтуітыўную сувязь з гісторыяй Білгарая. Т. Кузьмінскі, які быў бацькам праекта і кіраваў ім больш за дзесяць гадоў да сваёй смерці ў 2020 г., грунтаваў сваё бачанне як на сваіх дзіцячых успамінах драўлянай архітэктурны Білгарая, так і на даследаваннях. Дамы, што стаяць на вуліцах яго «памежнага штэтла», з'яўляюцца копіямі аўтэнтчных будынкаў, якія прадстаўляюць архітэктурны стыль рэгіёна. Каб знайсці гістарычныя дакументы для свайго бачання, ён абшукаў архівы, звязаўся з сем'ямі тых, хто выжыў, і здзейсніў чатырохмесячную паездку па Усходняй Еўропе, наведваючы дзясяткі музеяў драўлянага дойлідства пад адкрытым небам ад Беларусі да Чарнагоры²⁶.

Кузьмінскі разглядаў сваю заангажаванасць у яўрэйскую спадчыну як вынік яго «захаплення гісторыяй польскіх яўрэяў», а таксама як рэакцыю на паўсюднае пачуццё страты, якое ў такіх месцах, як Білгарай, было прыкметна нават на ўзроўні адной толькі мовы, якая захавала некаторыя ідышскія фразы і выразы²⁷. Кузьмінскі вырас у горадзе, дзе паўсюль былі сляды яўрэйскай

²⁶ T. Kuźmiński, wywiad z M. Waligórką, 27.06.2020.

²⁷ Ibidem.

адсутнасці, а мінулае літаральна ўрывалася ў сучаснасць. У дзяцінстве ён гуляў на былых яўрэйскіх могілках, перапрафіляваных пасля вайны ў спартовую пляцоўку, дзе «косткі стукалі побач з мячом»²⁸. Косці працягвалі ўсплываць там аж да 1970-х гадоў, калі падчас будаўнічых працаў на спартовай пляцоўцы вучні павінны былі збіраць іх у вялікія драўляныя скрыні, якія затым былі вывезены ў невядомым накірунку²⁹. На працягу ўсяго дзяцінства Кузьмінскага, у 1960-х гадах, неглыбокія магілы ахвяр, якія загінулі падчас пажару 1939 г. і ліквідацыі гета, часта агалялі чалавечыя астанкі. «Усюды, дзе раней былі яўрэйскія дамы, і людзі капалі, каб усталяваць новыя фундаменты, яны заўсёды сутыкаліся з косткамі», – распавёў ён³⁰. Распаўсюджанымі былі таксама яўрэйскія надмагіллі, перапрацаваныя пасля вайны ў падмуркі будынкаў ці тратуары. Некаторымі з іх была пракладзена пад’яздная дарога да мясцовага святара, якая існавала ажно да 2003 г.³¹ Калі ў 2005 г. было заснавана мясцовае Культурнае Таварыства Ісака Башэвіса Зінгера³², у горадзе пачалі «адраджацца» іншыя яўрэйскія аб’екты, трапляючы ў рукі актывістаў. Так, у 2006 г., напрыклад, Таварыства арганізавала рытуальнае пахаванне скрутка Торы, набытага ў мясцовага жыхара, які знайшоў яго замураваным падчас рамонтных работ у сваёй кватэры³³.

Гэта «ўварванне» траўматычнага мінулага горада ў паўсядзённае жыццё білгаран, якія на працягу апошніх сямідзесяці гадоў пастаянна сутыкаліся з фізічнымі слядамі Халакосту і маральнымі

²⁸ Ibidem.

²⁹ A. Bara, wywiad z M. Waligórską, 15.07.2020.

³⁰ T. Kuźmiński, wywiad z M. Waligórską, 11.07.2020.

³¹ *Cmentarz żydowski w Bilgoraju*, Virtual Shtetl, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/1911-bilgoraj/114-cmentarze/7515-cmentarz-zydowski-w-bilgoraju-ul-konopnickiej-2123> [dostęp: 27.08.2020].

³² Ісаак Башэвіс Зінгер, таксама Іцхак Зінгер (1902–1991) – амерыканскі яўрэйскі пісьменнік, лаўрэат Нобелеўскай прэміі па літаратуры (1978). Пісаў на мове ідыш.

³³ A. Bara, op.cit.

наступствамі пражывання на яўрэйскіх могiлках, з'яўляецца важнай матывацыяй для мясцовых актывістаў у галiне памяцi. Для Т. Кузьмінскага i яго аднадумцаў узаемадзеянне з мультыкультурным мiнулым горада ў канчатковым вынiку таксама з'яўляецца формай кампенсаты i спробай выправiць гiстарычную несправядлівасць – несправядлівасць, у якой некаторыя этнічныя палякі адыгралi пэўную ролю, хоць i другасную. «Мы яшчэ не прайшлi, як нацыя, праз працэс адкуплення, праз катарсіс», – сказаў Кузьмінскі ў інтэрв'ю. «Польская гiсторыя па-ранейшаму поўная хлуснi, i многія факты застаюцца замоўчанымi, але пакуль наша грамадства не ачысцiцца, [цяжкая гiсторыя] будзе заставацца гнойнай ранай»³⁴. Ён не меў iлюзiй i разумеў, што сутыкнуць сваiх землякоў-бiлгаран з iх гiсторыяй «падтэксту» будзе нялёгкай задачай; гэта працяглы працэс, які патрабуе «вялікай чуласцi»³⁵. Ён, аднак, спадзяваўся, што яго «Горад памежных культур» можа паспрыяць гэтаму адкупленню. Прапаноўваючы прастору, дзе страчаную этнічную разнастайнасць Польшчы можна адчуць з першых рук, не толькi праз архiтэктур, але таксама праз мастацтва i кухню, ён хацеў спрыяць цiкаўнасцi да iншых культур i дапамагчы пераадолець забабоны. У той жа час сам акт рэканструкцыi нёс для яго этычнае вымярэнне адкуплення. Адным з гiстарычных будынкаў, копію якога ён уключыў у свой праект, з'яўляецца драўляная праваслаўная царква з суседняй вёскi Рудка, спаленая польскiмі ўладамi падчас хвалi антыўкраiнскіх рэпрэсiй у 1938 г.³⁶ Такім чынам, полiкультурны штэтл,

³⁴ T. Kuźmiński, wywiad z M. Waligórką, 04.07.2020.

³⁵ Ibidem.

³⁶ У 1938 г. польскія ўлады распачалі маштабную кампанію па зносе праваслаўных храмаў на Хелмшчыне. У ходзе гэтай акцыі, арганізаванай войскам, з удзелам пажарнікаў, вязняў і моладзі, у Люблінскім ваяводстве былі знішчаныя 91 царква, 10 капліц і 26 малітоўных дамоў. Кампанія, закліканая абмежаваць уплыў украiнскіх нацыяналістаў у рэгіёне, дасягнула зусім адваротнага, што прывяло да далейшага пагаршэння польска-ўкраiнскіх адносін. Гл.: M. Pierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wobec prawosławia 1918–1939*, Warszawa 1989.

калі ён будзе завершаны, не толькі візуалізуе страчаную спадчыну «Іншых», але і сутыкне наведвальнікаў з некаторымі нязручнымі пытаннямі аб саўдзеле Польшчы ў яе знішчэнні.

Такім чынам, памяць пра мультыкультурную спадчыну Білгарая, адноўленая праектам рэканструкцыі мястэчка і «Фэстам культуры», стварае выклік старым наратывам, якія дамінавалі ў перыяд пасля 1945 г. Інтэгруючы гісторыю мінулага мультыкультуралізму і дэманструючы яўрэйскую спадчыну як каштоўную і неад’емную частку спадчыны горада, мясцовыя актывісты зноўку ўпісваюць вынішчанае яўрэйскае мінулае Білгарая ў публічную прастору, робячы яго зноў бачным і адчувальным. Сімулякр штэтла ў Білгарай, які сімвалічна «адмяняе» разбурэнне ў ваенны час і пасляваенныя намаганні па ліквідацыі іншасці, таксама можа разглядацца як спроба зняць табу вакол датычнасці супольнасці да гвалту ў мінулым і яго доўгатэрміновых выгод.

Гэты патэнцыйна трансфармацыйны эффект адраджэння мясцовай яўрэйскай спадчыны становіцца, мабыць, найбольш відавочным праз адваротную рэакцыю, якую яно выклікае. Антысеміцкія абразы, адрасаваныя мясцовым актывістам у галіне памяці на форуме мясцовай газеты, лісты нянавісці і нязначныя акты вандалізму суправаджаюцца больш удасканаленымі і інстытуцыйнальнымі спробамі «нейтралізаваць» мясцовае «вяртанне» яўрэяў у публічную прастору³⁷. Пасля адкрыцця ў горадзе «Сцяны памяці» ў 2016 г., пабудаванай на ахвяраванні білгарайскай дыяспары і мясцовай супольнасці, паркавая зона вакол мемарыяла стала месцам для масавых памінанняў, дзе сем’і яўрэяў, хто не мае належнага надмагільнага помніка, маглі паставіць сімвалічную мацэву. Аднак першая мемарыяльная стэла, якая з’явілася ў парку, была заснавана дзяржаўным Інстытутам нацыянальнай памяці і ўшаноўвала

³⁷Сярод актаў вандалізму – знішчэнне муралу з выявай Ісаака Башэвіса Зінгера і напісанне антысеміцкага графіці на адным з помнікаў і «Сцяне памяці». A. Bara, op.cit.; *Antysemityzm czy zwykly wandalizm*, Bilgorajska.pl, <https://bilgorajska.pl/aktualnosc,3045,0,0,0,Antysemityzm-czy-zwykly-wandalizm.html> [dostęp: 31.08.2020].

памяць каталіцкай сям’і, забітай немцамі за дапамогу яўрэям у хаванні. Засяроджваючы ўвагу на польскіх памагатых яўрэям, што само па сабе з’яўляецца пахвальным жэстам, помнік узмацняе, аднак, асноўны польскі наратыў пра гістарычную добразычлівасць да яўрэяў і гераічнасць цэлага народа падчас Другой сусветнай вайны. Размешчаная па перыметры яўрэйскіх могілак, зраўняных з зямлёй пасля 1945 г. і забудаваных бетонным заводам, стэла і пасланне, якое яна азначае, хаваюць самі прычыны, па якіх быў створаны «парк памяці»: сістэматычнае сціранне яўрэйства з гарадскога пейзажу³⁸. Больш за тое, высоўванне на першы план пазіцыі, якую падзяляла толькі невялікая меншасць палякаў падчас нямецкай акупацыі, заглушае размову пра абьякавасць большасці не толькі падчас генацыду, але і пасля яго.

За апошнія пятнаццаць гадоў мемарыяльныя ініцыятывы ў Білгарай звычайна адбываліся ў цесным супрацоўніцтве з яўрэйскімі партнёрамі, у тым ліку з Ізраільскай Асацыяцыяй тых, хто выжыў у Білгарай, Яўрэйскім гістарычным інстытутам у Варшаве і Варшаўскім фестывалем Зінгера. І мясцовыя актывісты, і гарадскія ўлады, якія нават ініцыявалі супрацоўніцтва з горадам-партнёрам у Ізраілі, бачаць у гэтых кантактах важны рэсурс. Па-першае, яны дазваляюць перадаваць веды пра яўрэйскі Білгарай паміж тымі, хто перажыў Халакост, і мясцовымі актывістамі ў галіне памяці. Аднак сетка ўзаемаадносін значна больш складаная.

Т. Кузьмінскі быў адным з першых мясцовых актывістаў, якія звярнуліся да білгарайскай дыяспары ў надзеі знайсці архіўныя матэрыялы, якія маюць дачыненне да яго праекта рэканструкцыі, і ўрэшце атрымаў фінансавую падтрымку для завяршэння дарагіх паліхромій у будынку сінагогі. Дзякуючы Шмуэлю Ацмону-Вірцэру, былому білгарайну і мастацкаму кіраўніку Тэль-Авіўскага тэатра на ідыш «Yiddishpiel», Кузьмінскі атрымаў старую акварэль дома,

³⁸ Z. Brzozowska, A. Trzciński, *Cmentarze żydowskie w Bilgoraju*, [w:] *Bilgoraj, czyli raj...*, op.cit., s. 114–115.

дзе правёў частку свайго дзяцінства Ісаак Башэвіс Зінгер³⁹. У копіі будынка, рэканструяваным у 2016 г., зараз размешчаны невялікі музей, прысвечаны пісьменніку. Асацыяцыя тых, хто выжыў у Білгарай, у сваю чаргу арганізавала кампанію па зборы сродкаў для фінансавання гарадской «Сцяны памяці» і прывезла ізраільскі аркестр, каб іграць на яе адкрыцці⁴⁰. Перавод сродкаў, аднак, ішоў і ў адваротным кірунку. Калі тэатр «Yiddishpiel» апынуўся ў фінансавых цяжкасцях, шэраг бізнесменаў Білгарая зрабілі ахвяраванні на яго падтрымку⁴¹. Пасля таго, як у горадзе зноў з'явіўся пашкоджаны скрутак Торы, мясцовае Таварыства Зінгера выкупіла яго ў таго, хто знайшоў, каб зрабіць рытуальнае пахаванне⁴². Нарэшце, калі ў 2009 г. пачынаўся праект рэканструкцыі мястэчка, менавіта галоўны рабін Польшчы Міхаэль Шудрых заклаў краевугольны камень у будынак⁴³.

Нягледзячы на тое, што гэтыя кантакты на нізавым узроўні маюць велізарны патэнцыял і дазваляюць працаваць з памяццю, што было б немагчыма без такога супрацоўніцтва, яны адбываюцца ў сетцы пераважна непрызнаных уладных адносін, якія вынікаюць з гістарычнага падтэксту. Іншымі словамі, палякі-неяўрэі, якія сталі захавальнікамі яўрэйскай прасторы і артэфактаў, а таксама памяці пра яўрэйскае мінулае, пасля гвалту, з якога яны структурна выйгралі, застаюцца прывілеяваным бокам у гэтым абмене. У канчатковым выніку менавіта ў іх руках тое, як яўрэйскае мінулае будзе прадстаўлена на мясцовым узроўні, а таксама тое, што будзе пакінута

³⁹ T. Kuźmiński, wywiad z M. Waligórską, 27.06.2020.

⁴⁰ I. Bar-On, wywiad z M. Waligórską, 13.07.2020.

⁴¹ *Przekazanie darowizny dla teatru Yiddishpiel w Tel Avivie od firm Uprawa Pieczarek Myszkowiec w Radzynie i Agencji Ochrony 'BAKO' w Bilgoraju, Biłgorajskie Stowarzyszenie Kulturalne im. I.B. Singera*, <http://singer.lbl.pl/pl/galeria/przekazanie-darowizny-dla-teatru-yiddishpiel-w-tel-avivie-od-firm-uprawa-pieczarek-myszkowiec-w-radzynie-i-agencji-ochrony-bako> [dostęp: 31.08.2020].

⁴² Цырымонію, якая адбылася 5 лістапада 2006 г., узначаліў рабін прагрэсіўнага іўдаізма Варшавы Берг Шуман. A. Bara, op.cit.

⁴³ *Kamienie węgielne wmurowane*, Biłgoraj.com.pl, wrzesień 14, 2009, <http://bilgoraj.com.pl/kamienie-wegielne-wmurowane,,3,11,1,4012,n.html> [dostęp: 31.08.2020].

ў апавяданні, якое яны фармуюць. Напрыклад, Т. Кузьмінскі адмовіўся ад рэканструкцыі першапачатковай сінагогі ў Білгарай на той падставе, што «яна не адрознівалася выключнай прыгажосцю» і што, паколькі была мураваная, то не ўпісвалася б у яго архітэктурнае бачанне⁴⁴. Аднак некаторыя члены ізраільскай асацыяцыі тых, хто выжыў, лічаць ганьбай тое, што першапачатковая сінагога не была рэканструявана, указваючы на тое, што праект рэканструкцыі мястэчка «не адлюстроўвае характар даваеннага Білгарая»⁴⁵ і «не з’яўляецца яўрэйскім горадам»⁴⁶. Паводле кіраўніка асацыяцыі Ізраэля Бар-Она, цікавыя для білгарайскай дыяспары, галоўным чынам, аўтэнтчныя, гістарычныя мясціны – тыя, якія маюць непасрэднае дачыненне да жыцця іх продкаў⁴⁷. Рэканструкцыя, якой бы дакладнай яна ні была, ніколі не будзе мець такога эмацыянальнага зараду, як сапраўдныя месцы, дзе адбывалася жыццё яўрэяў.

У запале мясцовай адраджэнскай дзейнасці такую яўрэйскую адчувальнасць часам можна не заўважыць. Калі мясцовыя актывісты запрасілі Шмуэля Ацмона-Вірцэра выступіць са сваім ідыш-тэатрам у Шчэбжэшыне, ён даведаўся, што спектакль павінен адбыцца ў былой сінагозе – тым самым месцы, дзе ў 1940 г. жыўцом быў спалены яго дзед, спрабуючы выратаваць скрутак Торы пасля таго, як немцы падпалілі будынак.

Я прыехаў у Шчэбжэшын і пытаюся ў іх: «дзе будзе спектакль?», таму што я памятаў, што Шчэбжэшын быў невялікім мястэчкам і не меў сцэны. Кажуць: «У нас ёсць сцэна – у цэнтры культуры». ... І мяне вядуць у сінагогу. Я гляджу на гэта і кажу: «Слухайце, я не магу тут граць. У мяне будзе сардэчны прыступ!» Яны кажучы: «Але спадар Шмулік, мы прадалі ўсе білеты, людзі чакаюць спектакля! Як можна адмяніць?» Таму я сказаў: «Ведаеце што, [я буду граць] пры адной умове: на месцы будуць доктар і хуткая дапамога»⁴⁸.

⁴⁴ T. Kuźmiński, wywiad z M. Waligórską, 04.07.2020.

⁴⁵ D. Bar, wywiad z M. Waligórską, 25.08.2020.

⁴⁶ I. Bar-On, op.cit.

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ S. Atzmon-Wircer, interview with M. Waligórska, 01.07.2020.

Сцэна гэтых перамоваў асабліва востра паказвае адносіны ўлады ў дзеянні. Мультыкультурнае мінулае тут інсцэніруецца па сцэнары, падрыхтаваным новымі захавальнікамі мясцовых аб'ектаў яўрэйскай спадчыны, нават коштам эмацыйных пакут перажыўшага Халакост, змушанага выступаць на месцы смерці свайго дзеда. Прывілегія, атрыманая ў выніку гвалту, узнаўляецца ў аднабаковым і неабдуманым рашэнні аб умовах, на якіх будучы стварацца ўяўленні аб Іншым. Тая самая прывілегія дзейнічае, калі гісторыя горада пішацца такім чынам, каб зручна хаваць пэўныя факты. Так, на вэб-сайце мясцовага самакіравання Білгарая, які адзначае Шмуэля Ацмона-Вірсера як ганаровага грамадзяніна горада, мы чытаем, што ён пакінуў Польшчу пасля 1945 г. «з-за палітычнай сітуацыі», у той час як сапраўдная прычына – пасляваенны анты-семіцкі гвалт – застаецца неартыкуляванай⁴⁹.

Памяць пра мінулы мультыкультуралізм Білгарая, хоць і вельмі прыкметная ў грамадскай прасторы горада, культурным жыцці і парадку дня развіцця, застаецца вельмі амбівалентнай і праблематычнай. Яна адкрывае кантактную зону, дзе розныя актывы сустрэкаюцца і дамаўляюцца аб спосабах апавядання, святкавання і пераадолення шматэтнічнага мінулага горада. Тым не менш, у той жа час гэта таксама дазваляе захоўвацца маўчанню, міфам і табу ў настальгічнай рамцы гарманічнага суіснавання, маляўнічай разнастайнасці і добрасуседскіх адносін – бачанне, якое хавае ўладныя адносіны, антаганізмы і гвалт.

⁴⁹ *Samuel Atzmon-Wircer*, <https://www.bilgoraj.pl/page/470/samuel-atzmon-wircer.html> [dostęp: 06.09.2020].

Сіметрычны мультыкультуралізм і міф пра талерантнасць: Іўе (Беларусь)

Горад Іўе (пол. Iwje) размешчаны прыблізна ў 150 км на ўсход ад Гродна, сёння з'яўляецца адміністрацыйным цэнтрам Іўеўскага раёна і налічвае каля 8000 жыхароў. Іўе мае доўгую гісторыю шматэтнічнага гарадскога паселішча, якое бярэ свой пачатак у XV ст. Разам з яўрэйскім насельніцтвам у горадзе жылі рыма-каталікі, праваслаўныя, татары-мусульмане і арыяне. Антытрынітарная хрысціянская супольнасць ператварыла Іўе ў важны цэнтр арыянскай думкі і навукі ў XVI ст.⁵⁰ Татары, якіх, як мяркуецца, прывёз у XIV ст. вялікі князь Вітаўт, і да сённяшняга дня фармуюць аблічча горада. Драўляная мячэць, пабудаваная ў 1882 г., была адзінай дзеючай мячэццю ва ўсёй Беларускай ССР і застаецца славетасцю горада, які называюць «татарскай сталіцай Беларусі». У 1938 г. Іўе было больш чым на тры чвэрці населена яўрэямі⁵¹. Актыўнае гаспадарчае, рэлігійнае і культурнае жыццё іўеўскай яўрэйскай абшчыны, якая мела ў мястэчку сваю сістэму адукацыі, у тым ліку школу «Тарбут», дабрачынныя арганізацыі, пажарную і футбольную каманды, тэатр і аркестр, перапыніла Другая Сусветная вайна⁵².

Яўрэйская абшчына Іўя амаль што цалкам спыніла сваё існаванне 12 мая 1942 г., у дзень масавага расстрэлу больш за 2,5 тысячы яўрэяў у суседнім лесе каля вёскі Стоневічы⁵³. Меншыя рас-

⁵⁰ В. Шаблюк, *Іўе*, [w:] *Энцыклапедыя гісторыі Беларусі*, т. 3, Мінск 1996, с. 510.

⁵¹ Яўрэі ў Іўі складалі ў 1938 г. 76 % мясцовага насельніцтва. *Ивье. Историческая справка*, Yad Vashem, <https://netzulim.org/R/Const/Yad/75righteous/content/places/popup/ivie.htm?height=450&width=565> [dostęp: 06.09.2022].

⁵² Больш пра гісторыю Іўя гл.: I. Sorkina, *Iwie – karta dziedzictwa kulturowego*, <https://shtetlroutes.eu/pl/iwie-karta-dziedzictwa-kulturowego/> [dostęp: 06.09.2022].

⁵³ У красавіку 1945 г. пры ўскрыцці масавага пахавання на паўднёвай ўскайне лесу ў ваколіцах в. Стоневічы было выяўлена 2524 трупы, сярод якіх цэлы дзяцей ва ўзросце ад 3 месяцаў. Гл.: Л. Смиловицкий, *Катастрофа евреев...* op.cit., с. 179.

стрэлы адбываліся і раней – так, у пачатку жніўня 1941 г. у Іўі былі забітыя прадстаўнікі яўрэйскай інтэлігенцыі і высокакваліфікаваныя спецыялісты⁵⁴. Што здарылася з апошнімі вязнямі іўеўскага гета дакладна невядома.

Каля 80 іўеўскіх яўрэяў перажылі Халакост, хаваючыся або далучыўшыся да партызанскіх атрадаў у бліжэйшых лясах⁵⁵. Многія скарысталіся магчымасцю пакінуць Савецкі Саюз па схеме «рэпатрыяцыі», пераехаўшы ў Польшчу і ўрэшце эміграваўшы на «Захад». Сем яўрэйскіх сем’яў засталіся ў Іўі да распаду СССР, каб на пачатку 1990-х эміграваць у Ізраіль⁵⁶. Нягледзячы на тое, што пасля 1944 г. яўрэйскае жыццё працягвалася ў горадзе, суполцы тых, хто выжыў, прыйшлося сутыкнуцца з пасляваенным пазбаўленнем маёмасці, знішчэннем яўрэйскіх мясцін і рэлігійных традыцый, працяглым антысемітызмам⁵⁷.

У 2009 г., праз два дзесяцігоддзі пасля таго, як апошнія яўрэі пакінулі Іўе, мясцовыя ўлады ўрачыста адкрылі музей, мэта якога – увекавечыць шматнацыянальную спадчыну горада. Адзіны ў Беларусі Музей нацыянальных культур з пастаянна дзеючай экспазіцыяй “Пад агульным небам праз стагоддзі” прадстаўляе мясцовую гісторыю праз прызму этнічнай і канфесійнай разнастайнасці горада. З трыма выставачнымі заламі, прысвечанымі адпаведна хрысціянскаму, яўрэйскаму і татарскаму насельніцтву⁵⁸, музей адыходзіць ад асноўнага гістарычнага наратыву, які на працягу дзе-

⁵⁴ *Cmentarz żydowski w Iwii*, Virtual Shtetl, <https://sztetl.org.pl/en/towns/i/1513-iwie/116-sites-of-martyrdom/46290-cmentarz-zydowski-w-iwii-miejsce-egzekucji-i-grob-zbiorowy> [dostęp: 07.09.2022].

⁵⁵ М. Меламед, интервью и литературная обработка Г. Койфмана, <https://iremember.ru/memoirs/partizani/melamed-mikhail-elimelekh-aleksandrovich/> [dostęp: 20.12.2022].

⁵⁶ Т. Барадач, інтэрв’ю з І.Соркінай, 07.08.2020.

⁵⁷ *Когда стены заплакали. История Цели Иофен*, Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/ru/education/testimony-films/cyla-yoffan.html> [dostęp: 13.09.2020]; В. Кошчар, інтэрв’ю з Інай Соркінай, 16.10.2020.

⁵⁸ Чацвёртая зала музея прысвечана „Вялікай Айчыннай вайне” (у яе афіцыйнай інтэрпрэтацыі), экспазіцыя пакуль знаходзіцца ў стадыі стварэння.

сяцігоддзяў, асабліва ў заходняй Беларусі, зацяняў прысутнасць этнічных Іншых, і ўзмацняе гэта, усхваляючы міф пра выключную талерантнасць Беларусі і паказваючы яўрэяў і татароў Іўя як экзагенныя групы.

Арганізацыя і планіроўка Іўеўскага музея не толькі не адлюстроўвае рэальныя суадносіны розных этнічных груп, якія насялялі мястэчка да 1942 г., але і пазначае раздзел выставы, прысвечаны хрысціянам, як «карэннае насельніцтва». Яўрэі і татары, хоць і фігуруюць у наратыве музея як «беларускія яўрэі» і «беларускія татары», па сутнасці выглядаюць нетутэйшымі, кожны ў сваёй асобнай выставачнай прасторы. Больш за тое, нягледзячы на траўматычную гісторыю горада, адзначаную генацыдам, масавай міграцыяй і рэпапуляцыяй (паўторным засяленнем), гісторыя шматканфесійнага і шматэтнічнага мінулага Іўя апавядаецца выключна як гісторыя мірнага суіснавання і згоды. Гэтая гісторыя, у якой этнічныя ці рэлігійныя адрозненні пазначаныя і вынесеныя па-за межы «тутэйшасці», служыць для вызначэння нацыянальных асаблівасцей беларускага хрысціянскага «ядра» як адкрытага, добразычлівага і талерантнага⁵⁹. Мясцовая газета «Іўеўскі край» у артыкуле пра музей у 2015 г. сцвярджала, што «Іўе вылучаецца сярод [іншых заходнебеларускіх гарадоў] найбольшай рэлігійнай і нацыянальнай талерантнасцю». Журналістка таксама высунула гіпотэзу, што мясцовую мячэць ніколі не зачынялі ў савецкі перыяд, таму што «мясцовыя ўлады заўсёды арыентаваліся ў сваёй ідэалагічнай працы на нацыянальную згоду іўеўчан, іх сяброўства, ушанаванне сваіх этнічных каранёў», выхаванне глыбокага пачуцця патрыятызму і прывязанасці да «супольнага неба маці-Радзімы»⁶⁰.

⁵⁹ Такім жа духам напоўнена мясцовая гістарыяграфія, якая цалкам засяроджваецца на мірным суіснаванні ўсіх этнічных груп, якія насяляюць рэгіён. Гл.: *Памяць. Іўеўскі раён*, Мінск 2002; зборнікі матэрыялаў канферэнцый: *3 гісторыі вяхоў і пакаленняў Іўеўскага краю*, рэд. І. Крэнь, Гродна 1999; *Іўеўская зямля – сусор’е народаў, рэлігій, культур*, рэд. А. Гецэвіч, Гродна 2013.

⁶⁰ В. Гулідава, *Не ў Рым дарогі ўсіх людзей вядуць, а вядуць яны іх у ...Іўе, „Іўеўскі край”*, 19.06.2015, <https://ivyenews.by/novosti/kultura/1751-ne-rym-darogisikh-lyudzej-vyaduts-vyaduts-yany-ikh-u-i-e.html> [dostep: 15.09.2020].

У духу міжрэлігійнай згоды было аформлена і адкрыццё ў 2019 г. абноўленай яўрэйскай экспазіцыі. Паведамляючы пра цырымонію, падчас якой галоўны рабін Рэлігійнага аб'яднання прагрэсіўнага іўдаізму ў Беларусі Рыгор Абрамовіч запрасіў мясцовага каталіцкага святара і кіраўніка татарскай суполкі прачытаць частку Торы, мясцовая газета задае рытарычнае пытанне: „Скажыце, дзе яшчэ, акрамя Іўя і Іўеўскага музея нацыянальных культур, можна ўбачыць і адчуць падобнае?!”⁶¹ Ідэалізуючы мінулыя міжэтнічныя стасункі ў горадзе і ўпісваючы іх у плоскасць рэлігійнага экumenізму, афіцыйны нарратыў пра мультыкультуралізм Іўя сфармуляваў складаную гісторыю горада такім чынам, каб яна адпавядала ідэалагічным пастулатам рэжыма Лукашэнкі і цалкам засланыя пытанне мясцовага ўплыву на гвалт і пазбаўленне маёмасці, звязаныя з Халакостам.

Такі ж святочны мэсэдж пра этнічную разнастайнасць і гармонію нясе манумент пад афіцыйнай назвай «У гонар сяброўства і адзінства канфесій Іўеўшчыны», усталяваны ў 2012 г. у цэнтры галоўнай плошчы горада (на месцы знесенага будынка гандлёвых радоў XIX ст.). Ён складаецца з чатырох белых 10-метровых бетонных стэлаў, якія прадстаўляюць каталіцызм, праваслаўе, іслам, іўдаізм. Помнік візуалізуе мінулую поліэтнічнасць горада з той самай сіметрыяй, якую мы сустракаем у афармленні музея. Стэлы, упрыгожаныя фігурамі Яна Паўла II, Дзевы Марыі, выявамі паўмесця і меноры, павернутыя ў бок адпаведных будынкаў храмаў⁶².

⁶¹ *Экспозиция под звездой Давида, „Іўеўскі край”*, 30.11.2019, <https://ivyenews.by/novosti/obshchestvo/6085-ekspozitsionnyj-zal-prinyal-pervykh-posetitelej.html> [dostęp: 15.09.2020].

⁶² Іўдзейская стэла накіравана ў бок былога сінагагальнага двара. Да наядання часу ў Іўі стаялі побач тры будынкі сінагог (вул. 1 мая, дамы пад нумарамі 9, 11, 13). Ператварэння ў пасляваенны час адпаведна ў культурны цэнтр (клуб), пякарню і электрастанцыю, ніводная з сінагог не магла быць выкарыстана яўрэйскай абшчынай Іўя па свайму рэлігійнаму прызначэнню. Мясцовыя яўрэі, якія навучыліся спраўляцца з гэтай сітуацыяй дасціпным выказаннем аб тым, што сінагогі па-ранейшаму забяспечваюць гараджан «самым важным: хлебам,

Велічны манумент чатыром канфесіям Іўя стварае вобраз ідэальнай геаметрычнай раўнавагі, санкцыянуе афіцыйную версію гісторыі горада, у якой пануе пастулат аб гарманічным сужыцці канфесій. Аднак, улічваючы, што апошнія яўрэі Іўя эмігравалі ў 1990-х гадах, а яўрэйская спадчына горада падвяргалася сістэматычнаму знішчэнню і „перазапісу”, іўдзейская стэла мае кардынальна іншае значэнне ў параўнанні з трыма астатнімі – паказальнікамі існуючых канфесій і дзеючых храмаў. Хоць іўдзейская стэла размешчана ў адзіным ансамблі, але яна неэквівалентная іншым тром стэлам, бо сімвалізуе поўную страту рэлігійнай супольнасці і адлюстроўвае ўладную пазіцыю хрысціянскай большасці пасляваеннага Іўя адносна спадчыны зніклай яўрэйскай супольнасці.

Яшчэ адно месца ў Іўі, што выклікае пачуццё гістарычнай несправядлівасці і вельмі выразна адлюстроўвае супярэчнасць паміж нядаўна адкрытай мультыкультурнай спадчынай горада і шматгадовай сістэматычнай практыкай яе „перазапісу”, – гэта былыя яўрэйскія могілкі.

Могілкі перажылі вайну, выкарыстоўваліся ў пасляваенны час, аднак былі амаль цалкам знішчаныя ў 1960-я – 1980-я гг., каб вызваліць месца для шматкватэрнага дома і банка, у той час як мясцовыя жыхары пачалі выкарыстоўваць мацэвы ў сваіх гаспадарчых мэтах. Апошні нераспрацаваны ўчастак могілак у 2013 г. быў абраны ўладамі для размяшчэння мемарыяльнай кампазіцыі пад адкрытым небам пад назвай „Кола гісторыі”. Яна складаецца з чатырнаццаці масіўных размешчаных па крузе валуноў, на якіх пазначаныя некаторыя падзеі з гісторыі горада: першая згадка Іўя ў гістарычных дакументах (1444); наданне Іўю статуса мястэчка (1742), гарадскога

электрычнасцю і культурай», тым не менш балюча адчувалі выключэнне з ранейшых супольных прастораў (І. Кошчар, інтэрв’ю з І. Сorkінай, 16.10.2020). Сёння ў тым будынку, дзе быў клуб, знаходзіцца спартовая зала. Сінагога, дзе была пякарня, а пазней прадуктовая крама „Смак”, сёння пустуе. На вялікі жаль, некалькі гадоў таму быў знесены будынак былой сінагогі, ператвораны ў электрастанцыю.

пасёлка (1940), горада (2000); даты заснавання храмаў чатырох канфесій і помніка ў гонар іх сяброўства. Інсталцыя таксама спрабуе прывязаць лакальную гісторыю ў больш шырокі кантэкст імперскіх зменаў улады: асобныя валуны адзначаюць перыяд, калі Іўе было ў складзе Рэчы Паспалітай (1569–1795), Расійскай імперыі (1795–1917), міжваеннай Польшчы (1921–1939), пад нацысцкай акупацыяй (1941–1944) і ў Савецкім Саюзе (1939–1991).

У гэтай манументальнай гарадской хроніцы адзіным ускосным згаданнем яўрэяў з’яўляецца лаканічная дошка, на якой адзначана, што ў Іўі ў XVIII ст. была ўзведзена сінагога. Няма ніякай інфармацыі пра тое, што „Кола гісторыі” размешчана на тэрыторыі разбураных яўрэйскіх могілак, і што ў гады Другой сусветнай вайны тут адбываліся акцыі расстрэлаў яўрэяў⁶³.

У такім выглядзе помнік „Кола гісторыі” выконвае акт „перазапісу”, падмяняючы савецкі метанаратыў наднацыянальнага братэрства і атэізму маркай мультыкультуралізму, трывала замацаванай у міфе аб талерантнасці, які прызнае разнастайнасць толькі тады, калі гэта не пагражае пазітыўнай калектыўнай ідэнтычнасці этнічнай/рэлігійнай большасці.

Падтрымка дзяржавай міфа аб мультыкультуралізме ў Іўі суіснуе з працяглым занябаннем, маргіналізацыяй і сціраннем яўрэйскіх матэрыяльных слядоў у горадзе⁶⁴, а таксама з гістарычнай амнезіяй адносна траўматычных аспектаў гісторыі горада. Старонкі так званай „цяжкай гісторыі” (difficult history), асабліва тыя, якія тычацца саўдзелу мясцовага насельніцтва ў антыяўрэйскім гвалце і пазбаўленні яўрэяў маёмасці, застаюцца пад табу. Адпаведна, ні

⁶³ Тамара Барадач, яўрэйская актывістка, якая нарадзілася ў Іўі, але цяпер жыве ў Ізраілі, звярнулася да мясцовых уладаў з просьбай выправіць сітуацыю. Аднак экспазіцыя застаецца нязменнай (Т. Барадач, інтэрв’ю з І. Соркінай, 08.07.2020).

⁶⁴ Нядаўна былі знесеныя будынкі адной з былых сінагог, яўрэйскага дома сям’і Дварэцкіх, а таксама знішчаныя сляды надпісу на іўрыце на фасадзе будынка былой школы Тарбут, які цяпер належыць гораду.

ў мясцовым музеі, ні ў мемарыяльным ландшафце не згадваецца ні пра пагром, які адбыўся ў мястэчку ў 1923 г.⁶⁵, ні пра сістэматычнае рабаванне мясцовымі жыхарамі яўрэйскіх дамоў пасля масавых расстрэлаў у маі 1942 г.⁶⁶ Месца брацкай магілы ў Станевіцкім лесе, дзе загінула большасць іўеўскіх яўрэяў, добра пазначана⁶⁷, але той факт, што ў расстрэле ўдзельнічалі мясцовыя паліцэйскія, як палкі, так і беларусы⁶⁸, застаецца замоўчаным. Брацкая магіла каля Станевіч таксама пацярпела ад неаднаразовых актаў апаганьвання мясцовымі жыхарамі, якія ў пасляваенны час капаліся тут у пошуках залатых зубоў і іншых каштоўнасцей⁶⁹.

Ускладняе вобраз гарманічнага суіснавання яўрэяў і неяўрэяў у пасляваенным Іўі праблема масавага прысваення яўрэйскай маёмасці ў горадзе. У адрозненне ад Білгарая, дзе мясцовыя яўрэі, якія выжылі, сутыкнуліся з сітуацыяй экспрапрыяцыі толькі на кароткі перыяд часу, перш чым пакінулі горад і эмігравалі з Польшчы, ацалелым яўрэям Іўя, якія засталіся ў горадзе, давялося сутыкнуцца з пачуццём несправядлівасці на працягу дзесяцігоддзяў. Пасляваенны статус-кво, калі яўрэйскія дамы і кватэры прысвойваліся іншымі сем'ямі або канфіскаўваліся дзяржаўнымі ўладамі для іншага

⁶⁵ І. Соркіна, *Новыя крыніцы па гісторыі Іўя*, [w:] *Іўеўская зямля...*, op.cit., s. 91.

⁶⁶ Пад апусцелья яўрэйскія дамы падганялі запрэжаныя коньмі вазы, першымі рабаўніцтвам займаліся паліцаі, а тое, што заставалася, забіралі іншыя людзі. Адна з сем'яў паліцаяў, дзякуючы нарабаванай яўрэйскай маёмасці, змагла пасля вайны вывучыць у медыцынскім інстытуце траіх дзяцей. (Т. Барадач, інтэрв'ю з І. Соркінай, 20.10.2020).

⁶⁷ Мемарыял на гэтым месцы быў усталяваны ў 1957 г. На ім быў надпіс, у якім забітых называлі «яўрэямі», а не «савецкімі грамадзянамі». У 1989 г. мемарыял быў абноўлены і пашыраны.

⁶⁸ *Когда стены заплакали...*, op.cit.

⁶⁹ Тамара Барадач успамінае, што аднойчы ёй з братам удалося прасачыць за адным мясцовым жыхаром і стаць сведкам гэтых актаў вандалізму (Т. Барадач, інтэрв'ю з І. Соркінай, 08.07.2020). Падобнае апісанне таксама гл.: L. Segal, *Tears of a Hero: The Amazing Story of Rubin and Ida Segal*, 2005, s. 53.

выкарыстання, было, як правіла, амаль немагчыма змяніць⁷⁰. Так, Майсей Кошчар, які перажыў Халакост у савецкіх глыбінках, так і не вярнуўся ў свой бацькоўскі дом, хоць і займаў высокую пасаду ў савецкай адміністрацыі. Больш за тое, знайшоўшы нарабаную сямейную мэблю, ён вымушаны быў выкупіць яе ў пасляваеннага гаспадара⁷¹.

Мінулае штэтла нечакана „уварвалася” у сучаснае жыццё Іўя ў 1994 г., у той самы момант, калі мясцовае яўрэйскае жыццё падыходзіла да канца: апошнія яўрэйскія сем’і Іўя збіраліся эміграваць з Беларусі. У лесе каля вёскі Станевічы, дзе нацыстамі былі забітыя больш за 2,5 тысячы яўрэяў, быў пастаўлены спектакль. Арт-праект ажыццявіла амерыканская балярына, харэограф і рэжысёр Тamar Рогаф, дзядуля якой выехаў з Іўя ў 1911 г. Яе 29 сваякоў загінулі ў гэтым лесе. Спектакль пад адкрытым небам у Станевіцкім лесе доўжыўся тры тыдні, сабраў тысячы гледачоў з усёй Беларусі, а таксама з Літвы, Эстоніі і Расіі, прыцягнуў увагу СМІ, глыбока зацікавіў мясцовую супольнасць⁷². Выбраўшы мясцовых яўрэяў у якасці акцёраў і наняўшы дзясяткі мясцовых жыхароў для кіравання складанай лагістыкай прадпрыемства, Рогаф, як яна сама лічыць, змагла забяспечыць «каталізатар» для размоў як мясцовых яўрэяў, так і неяўрэяў аб іх досведзе ў якасці ахвяр і “уцягнутых суб’ектаў”⁷³. Хоць спектакль Рогаф быў засяроджаны на паўсядзённым жыцці мястэчка, а не на гвалце ў час вайны, ён паставіў перад мясцовым неяўрэйскім насельніцтвам шэраг непрыемных

⁷⁰ Выключэннем з правілаў былі ўзброеныя мужчыны – яўрэі-партызаны, якія мелі больш шанцаў выселіць арандатараў са сваёй маёмасці. Напрыклад, Рубін Сігал і Петэр Хадэш вярнуць сабе дамы, якія належалі іх сваякам у Іўі. Гл.: Segal L., *Tears of a Hero...*, op.cit., s. 112; E. Svinkin, interview with M. Waligórska, 20.12.2020.

⁷¹ Т. Барадач, інтэрв’ю з І. Соркінай, 08.07.2020.

⁷² Былі выдзелены спецыяльныя аўтобусы, якія бясплатна даставілі жадаючых з Мінска, Масквы, Літвы і Эстоніі (Т. Rogoff, interview with M. Waligórska, 17.11.2020).

⁷³ Т. Rogoff..., op.cit.

пытанняў, такіх як лёс яўрэйскай маёмасці. Сцэны, у якіх яўрэі давяраюць сваім суседзям-неяўрэям на захоўванне свае каштоўнасці (самавар) альбо закопваюць іх у зямлю (сталовы посуд), альбо дзе сталовыя срэбныя прыборы тырчаць з зямлі ўсяго ў некалькіх метрах ад месца забойства, здымаліся з выкарыстаннем даваеннай мэблі і іншых рэчаў, што збіраліся па навакольных вёсках⁷⁴. Гэта надало тэатральнай пастаноўцы трывожнае адчуванне аўтэнтычнасці і напружання. Звязваючы матэрыяльныя каштоўнасці яўрэяў непасрэдна з месцам забойства, Рогаф пераканаўча ўзняла праблему ўдзелу мясцовай супольнасці ў перапамеркаванні яўрэйскай уласнасці і ўскоснай альбо нават прамой датычнасці да гвалту і несправядлівасці.

Вельмі паказальна, што спектакль Рогаф супаў па часе з іншым мемарыяльным жэстам, які з'явіўся моцным сімвалічным контрапунктам. У 1994 г. Іўе асвяціла свой самы малады храм – праваслаўную царкву, адкрыццё якой адзначалася пампезна, сам Патрыярх Маскоўскі і ўсяе Русі Алексій II правёў літургію, на якой прысутнічалі амаль усе жыхары горада. Царкву заснавалі ў былым яўрэйскім доме, які да вайны належаў, паводле ўспамінаў мясцовых жыхароў, адвакату-яўрэю. Пасля вайны там размясцілі спачатку дзіцячы садок-яслі, а пазней радзільню.

Адметна тое, што новая царква прысвечана св. Гаўрыілу Беластоцкаму, хлопчыку, які нібыта быў забіты яўрэямі ў рытуальных мэтах у 1690 г.⁷⁵ Культ Гаўрыіла Беластоцкага, кананізаванага

⁷⁴ T. Rogoff and D. Wright, dir. *Summer in Ivey, Tamar Rogoff Performance Projects* (video film, 2002).

⁷⁵ Гаўрыіл Беластоцкі разам са святымі Афанасіем і Макарыем належаць да групы «беларускіх» святых пакутнікаў XVII ст., якія сімвалізуюць барацьбу «беларускай» праваслаўнай супольнасці з іншымі канфесіямі. Афанасій стаў ахвярай рэлігійнага канфлікту паміж каталікамі і праваслаўнымі, Макарыў быў забіты туркамі, а Гаўрыіл – яўрэямі. (Гл.: А. Мірановіч, *Праваслаўная Беларусь*, Białystok 2009, с. 195. У іншым месцы А. Мірановіч адзначае, што гісторыя рытуальнага забойства Габрыэля яўрэямі была прыдуманая ў Расіі ў XIX ст. (M. Chołodowski, *Prawosławie: Świąty męczennik Gabriel. Relikwie w Białymstoku*,

Праваслаўнай царквой у 1820 г., які лічыцца заступнікам дзяцей і моладзі, зноў здабыў папулярнасць у канцы XX ст. як у Беларусі, так і ў Польшчы⁷⁶. Выбар неадназначнага патрона для мясцовай царквы не прайшоў незаўважаным. Яўрэі Іўя палічылі гэтае рашэнне «абсурдным» і «абразлівым», апасаючыся, што культ Гаўрыіла падсілкоўвае міф аб крывавым нагаворы, з якім яны сутыкаліся ў Іўі з дзяцінства⁷⁷. Так, Валянціна Кошчар (1941 г.н.) успамінае, што ў 1950-х гг. у Іўі яшчэ хадзіў міф пра яўрэяў, якія п'юць кроў хрысціянскіх дзяцей: з такімі гісторыямі яе сутыкнулі сябры дзяцінства⁷⁸. Сапраўды, апаведы аб крывавым паклёпе ўсё яшчэ гучалі на мясцовым узроўні нават у 1990-я гг.⁷⁹ Мясцовы праваслаўны святар, які падтрымлівае гісторыю святога Гаўрыіла як ахвяры рытуальнага забойства, аднак падкрэслівае, што свайго апекуна храм атрымаў супольным рашэннем духавенства і вернікаў⁸⁰. Выяўленая Рогаф у Іўі гісторыя „датычнасці” адразу ж выклікала контррэакцыю, якая прыняла форму спробы выставіць яўрэяў як выканаўцаў гвалту. Гэты сімвалічны разварот, зроблены такім дэманстратыўным спосабам у публічнай прасторы, паказвае, як усведамленне „ўцягнутымі суб'ектамі” іх калектыўнай, структурнай датычнасці да мінулага несправядлівасці выклікае дыскамфорт, які вымагае палёгкі.

Такім чынам, і ў Іўі памяць пра мінулае штэтла, полікультурнай спадчыны горада ў цэлым, хоць і добра бачная ў публічнай прасторы

https://bialystok.wyborcza.pl/bialystok/7,35241,22408474,prawoslawie-swiety-meczennik-gabriel-relikwie-w-bialymstoku.html?fbclid=IwAR2U_NL7yx4TASu-uZnq7ptMOKcJ_PNIbBIZ__J8oIdWfgJ5Eq6Y_CTQyz_I&disableRedirects=true

⁷⁶ Мошчы святога Гаўрыіла Беластоцкага былі перанесены з Гродна ў Беласток у 1992 г. (Гл.: J. Tokarska-Bakir, *Legandy o krwi...*, op.cit., s. 243–244, 297, 324).

⁷⁷ Т. Барадач, інтэрв'ю з І. Соркінай, 08.07.2020.

⁷⁸ В. Кошчар, інтэрв'ю з І. Соркінай, 16.10.2020.

⁷⁹ Т. Барадач, інтэрв'ю з І. Соркінай, 16.10.2020. Гл. таксама вынікі антрапалагічных даследаванняў у Лідскім рэгіёне: J. Tokarska-Bakir, *Legandy o krwi...*, op.cit., s. 378.

⁸⁰ В. Пашкевіч, інтэрв'ю з І. Соркінай, 24.09.2020.

і культурным жыцці горада, але застаецца вельмі неадназначнай і праблематычнай. Мясцовыя стратэгіі ўсхвалення міфа пра мінулыя лакальныя мультыкультуралізм выяўляюць глыбокі разлом у калектыўнай памяці Іўя, дзе жаданне прызнаць шматэтнічную спадчыну горада супярэчыць патрэбе захаваць пазітыўную групавую ідэнтычнасць цяперашняй неяўрэйскай большасці⁸¹. Адзіны спосаб дасягнуць абедзвюх мэтай – праз наратыў пра мінулую гармонію і сіметрычны мультыкультуралізм, які адначасова выкрэслівае міжэтнічныя канфлікты ці гвалт і замоўчвае ўладныя адносіны, якія вызначаюць умовы, у якіх будзеца і распаўсюджаецца гісторыя выключнай талерантнасці Іўя. Такім чынам, публічныя акты ўшаноўвання яўрэйскай спадчыны як часткі маляўнічага мультыкультурнага габелена Іўя, разглядаемага як рэлікт Вялікага Княства Літоўскага, адбываюцца коштам ігнаравання мінулых і цяперашніх выпадкаў прысваення, наўмыснага знішчэння і перазапісу, а таксама пытанняў аб саўдзеле неяўрэйскага насельніцтва горада ў Халакосце і эканамічныя выгады, якія гэта прынесла. Гэткім жа чынам замоўчваюцца галасы яўрэяў Іўя, якія пратэставалі супраць недастатковай чуласці ў мясцовых мэмарыяльных мерапрыемствах. Тое, што застаецца недаацэненым, – гэта таксама удзел яўрэяў у галоўных праектах памяці горада. Напрыклад, тое, што яўрэйская стэла Помніка чатырох рэлігій, мемарыяльная дошка на будынку былой сінагогі і шматлікія экспанаты на яўрэйскай выставе ў Музеі нацыянальных культур былі спансэраваны Гамарай Барадач, актывісткаю аб’яднання іўеўскіх яўрэяў у Ізраілі, не знаходзіць згадак ні ў глянцавых рэкламных матэрыялах, выдадзеных гарадскімі ўладамі, ні на самой музейнай экспазіцыі⁸². Шэраг яўрэйскіх ініцы-

⁸¹ J. C. Turner, *Towards a Cognitive Redefinition of the Social Group*, [in:] *Social Identity and Intergroup Relations*, ed. H. Tajfel, Cambridge 1982, p. 34.

⁸² У элегантна адрэдагаванай глянцавай справаздачы аб міжнародных стасунках Іўеўскага раёна за 2015 г., дзе фігуруе Помнік чатыром канфесіям, не згадваецца, што сродкі на яго яўрэйскую частку ішлі не з гарадскога бюджэту. Таксама ў брашуры згадваецца Стоневіцкі лес як месца расстрэлу «мірных жыхароў

ятываў, як мясцовы „Марш Жыцця” ці арт-праект Тамары Рогаф у Станевічах, таксама рэтраспектыўна аформлены як плён мясцовых адміністрацыйных намаганняў. Але ў той час як мясцовыя ўлады, падобна, цэняць прысутнасць яўрэйскіх актараў у стварэнні міфа пра беларускую добразычлівасць да яўрэяў, сцэнар, у які ўпісаны іх намаганні, агаляе ўладныя адносіны за фасадам рэлігійнай роўнасці і міжнацыянальнага братэрства. Гістарычная несправядлівасць, ад якой пацярпелі мясцовыя яўрэі, а таксама ўстойлівыя антысеміцкія забабоны ў горадзе застаюцца выціснутымі за межы мэйнстрымнага наратыву, які ўзнаўляе прывілеяванае становішча, якое вынікае з этнічнага гвалту і перамяшчэння.

У цені яўрэйскіх руін: Броды (Украіна)

Вядомы з канца XI ст. горад Броды з 1340 г. належаў да Польскага Каралеўства. Разам з палякамі і ўкраінцамі ў XVI – XVII стст. у Бродках пасяліліся шматлікія шатландцы, грэкі, армяне і, перш за ўсё, яўрэі. Броды ператварыліся ў буйны эканамічны цэнтр Рэчы Паспалітай, умацоўваючы свае важныя пазіцыі ў гандлі паміж Заходняй і Усходняй Еўропай і прыцягваючы актыўных яўрэйскіх гандляроў і рамеснікаў. Броды сталі таксама месцам пасяджэнняў Ваада чатырох зямель – найвышэйшага інстытута яўрэйскага самакіравання ў Польскім Каралеўстве⁸³.

Іўя». Гл.: *Беларусь – Израіль. Сотрудничество Ивьевского районного исполнительного комитета с соотечественниками за рубежом*, <https://en.calameo.com/read/00456668454ec6057d86a> [dostęp: 03.12.2022].

⁸³ *Броды*, Еврейская электронная энциклопедия, <https://eleven.co.il/diaspora/communities/10761/> [dostęp: 10.11.2022]; В. Kuzmany, *Brody always on my mind: the mental mapping of a Jewish city*, „East European Jewish Affairs” 2013, t. 43, no. 2, s. 163–165; В. Kuzmany, *Brody: eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert*, Köln–Wien 2011, s. 319–20; N.M. Gelber, *Brody. Jerusalem of Austria*, red. Y. Klausner, *An Eternal Light: Brody*, [in:] *Memoriam (Ukraine)*. Translation of Ner Tamid: Yizkor leBrody Edited by: Organization of former Brody residents in Israel, 1994, New York 2018, <https://www.jewishgen.org/yizkor/brody/bro050.html> [dostęp: 10.11.2022].

1772 год стаў пераломным у гісторыі Бродаў. Пры першым падзеле Рэчы Паспалітай яны былі далучаны да Аўстрыі і ўвайшлі ў склад кароннай зямлі Галіцыі. Дзякуючы свайму размяшчэнню каля мяжы паміж Аўстрыяй і Расіяй, штэтл ператварыўся ў важны аўстрыйскі гандлёвы цэнтр, у якім яўрэі адыгрывалі галоўную ролю⁸⁴. Гэта, а таксама той факт, што ў Бродах быў самы высокі працэнт яўрэяў ва ўсёй Габсбургскай імперыі (88% у 1820 г.; 68,5% у 1900 г.⁸⁵), стварылі мястэчку рэпутацыю «маленькага Іерусаліма» Аўстрыі ці Галіцыі⁸⁶. Журналіст і пісьменнік Йозэф Рот (1894 – 1939), які паходзіў з хасідскай сям’і і правёў свае дзяцінства і юнацтва ў Броўдах, напэўна, самы вядомы яўрэйскі жыхар горада⁸⁷.

У складзе Польскай Рэспублікі пасля Першай Сусветнай вайны Броды заставаліся яўрэйскім мястэчкам, у 1921 г. яўрэйскае насельніцтва дасягала 66,3% ад агульнай колькасці жыхароў. Бродаўскія яўрэі, многія з якіх уцяклі з горада ў страху перад антысеміцкімі беспарадкамі з боку расійскіх салдат падчас Першай Сусветнай вайны, успрынялі канец аўстрыйскага панавання як пачатак бурнай эпохі, якая ў канчатковым выніку прывяла да гібелі «Галіцкага Іерусаліма»⁸⁸.

Броды былі акупаваныя Чырвонай Арміяй у верасні 1939 г., а ў канцы ліпеня 1941 г. – нацыстамі. Частка мясцовага ўкраінскага насельніцтва вітала нямецкіх акупантаў як «вызваліцеляў» ад баль-

⁸⁴ B. Kuzmany, *Brody...*, op.cit., s. 253–258.

⁸⁵ Ibid., s. 125, 126, 345.

⁸⁶ N. M. Gelber, *Brody...*, op.cit.; B. Kuzmany, *Brody always on my mind...*, op.cit., s. 166.

⁸⁷ D. Bronsen, *Joseph Roth. Eine Biographie*, Köln 2018, s. 21–54.

Амаля Фрэйд, у дзявоцтве Натансон (1835–1930), якая вырасла ў Адэсе і была маці заснавальніка псіхааналізу Зігмунда Фрэйда (1856–1939), таксама паходзіла з Бродаў. É. Roudinesco, *Freud: In His Time and Ours*, Cambridge 2016, s. 560.

⁸⁸ Sh. Spector, G. Wigoder red., *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust: A-J*, New York 2001, s. 202; B. Kuzmany, *Brody always on my mind...*, op.cit., s.165.

шавізму⁸⁹. Нямаля мясцовых жыхароў былі гатовыя ўдзельнічаць у нацыянал-сацыялістычным пераследзе і знішчэнні яўрэйскага насельніцтва – напрыклад, у якасці даносчыкаў і ахоўнікаў гета (членаў украінскай дапаможнай паліцыі). Толькі 150-250 з 9000-10000 яўрэйў Бродаў перажылі Халакост⁹⁰. На змену мультыкультурнаму штэтлу з пераважна яўрэйскім характарам прыйшоў гамагенны ўкраінска-савецкі правінцыйны горад, які набыў пэўнае значэнне як вузел нафтаправода «Дружба» паміж СССР і яго сатэлітамі ва Усходняй Еўропе (1964 г.). Шматнацыянальная і шматканфесійная спадчына польска-літоўскіх і аўстрыйскіх часоў знікла.

Трагедыя яўрэйў у Бродах не адыграла ніякай ролі ў савецкай культуры памяці пасля вайны: да 1994 г. у горадзе не было помніка ахвярам Халакосту⁹¹. Інфармацыя пра ўдзел мясцовых жыхароў у нацысцкіх злачынствах у савецкі час у асноўным замоўчвалася, і нават пасля 1991 г. у Бродах пра гэта вельмі рэдка гавораць. Больш распаўсюджаным з'яўляецца апалагетычны наратыў, створаны ўкраінскімі эмігрантамі, якія з'ехалі з Бродаў на Захад пасля вайны. Паводле гэтага наратыву менавіта яўрэі «эксплуатавалі», «прыгнёталі» і ўвогуле «дрэнна абыходзіліся» з украінскім насельніцтвам Бродаў у часы Рэчы Паспалітай, у аўстрыйскай Галіцыі, і, перш за ўсё, падчас кароткага савецкага перыяда (1939–1941). Шматлікія ўкраінцы, у сваю чаргу, давалі прытулак яўрэям і ратавалі іх падчас нямецкай акупацыі з вялікай рызыкай для ўласнага жыцця. У той жа час іншыя яўрэі – напрыклад, паліцыя яўрэйскага гета – даносілі немцам на сваіх адзінаверцаў. Згодна з гэтым наратывам, «няўдзячныя» яўрэі з тых, хто перажыў Халакост, замест таго, каб прызнаць высакародныя ўчынкi украінцаў, выстаўляюць сваіх выратавальнікаў «антысемітамі» і «калабарантамі»⁹².

⁸⁹ Я. Чумак, ред. *Броды і Брідзіцина. Історично-мемуарний збірник*, Торонто 1988, с. 85.

⁹⁰ *The Encyclopedia of Jewish Life...*, op.cit., s. 202; В. Kuzmany, *Brody always on my mind...*, op.cit., s. 166.

⁹¹ В. Стрільчук, *Броды – «Галицький Єрусалим»*, Броды 2015.

⁹² Я. Чумак, ред. *Броды і Брідзіцина...*, op.cit., s. 371, 372, 385.

У лютым 1946 г. мясцовы яўрэй, які перажыў Халакост, апісаў сітуацыю ў горадзе ў лісце да ўраджэнца Бродаў, ізраільскага літаратуразнаўцы і палітыка Дова Садана (1902–1989) наступным чынам: «Горад Броды напалову ў руінах і ён зусім бязлюдны. ... Толькі сцены Старой сінагогі стаяць у сваім бляску. Сінагога здалёк выглядае як Калізей. З бродаўскіх яўрэяў захавалася толькі на мі-
н'янь»⁹³. Пабудаваная ў 1740-х гг.⁹⁴ багата абстаўленая сінагога-крэ-
пасць Бродаў адлюстроўвала багацце і высокую самасвядомасць
яўрэйскай абшчыны горада. Сур'ёзна пашкоджаная падчас абедз-
вух сусветных войнаў, яна пасля 1945 г. стала ахвярай савецкай
антырэлігійнай і антысеміцкай палітыкі⁹⁵.

У наступныя дзесяцігоддзі Вялікая сінагога заставалася разбу-
раным «Калізеям» Бродаў. Паколькі пасля вайны ў Бродах засталіся
толькі некалькі яўрэяў, паўторнае выкарыстанне сінагогі ў якасці
малітоўнага дома было выключана. Аднак у пачатку 1960-х будынак
быў афіцыйна прызнаны «помнікам архітэктуры», адрамантаваны
і выкарыстоўваўся пад складскія памяшканні і буфет. Схільныя да
авантурызму мясцовыя жыхары лічылі руіны Сінагогі таямнічым
месцам, дзе яўрэі маглі схавачь сваё золата і каштоўнасці перад на-
падам Германіі на Савецкі Саюз⁹⁶. Разбурэнне сінагогі тым часам
працягвалася, пры гэтым мясцовыя ўлады паводзілі сябе абыякава
і пасіўна, дазваляючы яе заняпад. Толькі пасля таго, як у 1988 г. аб-
валілася заходняя сцяна сінагогі, пачалася дыскусія пра будучыню
руінаў, чаму спрыяла грамадска-палітычная лібералізацыя эпохі

⁹³ D. Davidowitz, *The Synagogue of Brody, Eternal Light...*, op.cit., <https://www.jewishgen.org/yizkor/brody/bro050.html> [dostęp: 10.11.2022].

⁹⁴ В. Kuzmany, *Brody always on my mind...*, op.cit., s. 167; А. Корчак, *Бродовские синагоги конца XVI – начала XVIII вв.*, „Тирош – труды по иудаике”, т. 8, Москва 2009, с. 69–71.

⁹⁵ А. Корчак, *Бродовские синагоги...*, op.cit, с. 73; В. Kuzmany, *Brody always on my mind...*, op.cit., p. 167.

⁹⁶ А. Корчак, *Бродовские синагоги...*, op.cit, с. 74; Н. Поліщук, „Велика” синагога у Бродах, https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/56098/ [dostęp: 10.11.2022].

Перабудовы. У выніку гэтай дыскусіі з'явіліся два прынцыпова розныя праекты: план пабудовы яўрэйскага музею ў адбудаванай сінагозе⁹⁷ і ідэя «ўкраінізацыі» сінагогі праз ператварэнне яе ў галерэю сучаснага мастацтва⁹⁸. Аднак з-за недахопу фінансавых сродкаў ні адзін з гэтых праектаў так і не быў рэалізаваны.

У 1990-я і 2000-я гады некалі галоўная славатасць Бродаў ператварылася ў сметнік і грамадскі туалет. У 2006 г. абваліўся дах будынку, і хуткая гібель Вялікай сінагогі здавалася непазбежнай. Але рост прытоку заходніх турыстаў, якія цікавяцца, у тым ліку, яўрэйскай спадчынай горада⁹⁹, і небяспека поўнага знішчэння сінагогі паступова прывялі да пераасэнсавання яе значэння з боку жыхароў горада. Украінская «Рэвалюцыя Годнасці» (Еўрамайдан, 2013/2014 гг.), вайна Расіі супраць Украіны (з 2014 г.) і ў цэлым праходні курс краіны ўзмацнілі менавіта ў былой польскай і аўстрыйскай Усходняй Галіцыі цікавасць да поліэтнічнай і поліканфесійнай традыцыі рэгіёна, якія цяпер ўспрымаецца як «еўрапейская». Шырока распаўсюджаны ў Заходняй Украіне да «Рэвалюцыі Годнасці» украінскі нацыяналістычны наратыў, паводле якога польская і яўрэйская культурная спадчына «не ўкраінская» і, такім чынам, чужая, паступова саступае месца ўкраінска-еўрапейскаму наратыву, які разглядае яўрэйскую і польскую мінуўшчыну як частку ўкраінскай гісторыі¹⁰⁰. Такім чынам, этнічная і рэлігійная разнастайнасць, якую горад страціў у Другой сусветнай вайне, і сімвалам якой з'яўляецца вобраз «Іерусаліма Галіцыі», становіцца ўсё

⁹⁷ О. Яремчук, *Де Мама. Про що мовчить остання єврейка у місті, яке колись звалось «галицьким Єрусалимом»*, Reporters 8.6.2017, <https://www.reporters.media/de-mama/> [dostęp: 10.11.2022].

⁹⁸ А. Корчак, *Бродовские синагоги...*, op.cit., с. 74.

⁹⁹ В. Kuzmany, *Brody always on my mind...*, op.cit., s. 168; Г. Терещук, *Броду – місто, яким ходив Бальзак, Франко, Рот*, Radio Free Europe / Radio Liberty (Ukrainian Service) 14.6.2013, <https://www.radiosvoboda.org/a/25015371.html> [dostęp: 10.11.2022].

¹⁰⁰ Гл. напрыклад: В. Cherkes, S. Linda, *The public space and the revival of multicultural identity in the city of Lviv*, „Architectural Studies” 2016, t. 2, no. 2, s. 75–84.

больш прыкметнай. У той жа час польска-літоўскі перыяд гісторыі горада, з якім звязана ўзнікненне і развіццё яўрэйскай абшчыны Бродаў, адыгрывае толькі маргінальную ролю ў сучаснай культуры памяці і застаецца ў цені аўстрыйскай эпохі, якая лічыцца залатою ў гісторыі «вольнага горада» Броды¹⁰¹.

Апытанне, праведзенае мясцовым грамадскім аб'яднаннем „Край“ у 2016 г., паказала, што жыхары горада, асабліва моладзь, якая выходзіла пасля распаду Савецкага Саюза, лічаць Вялікую сінагогу важным аб'ектам і выступаюць за яе рэканструкцыю¹⁰². Аднак пытанне аб тым, хто павінен выдаткаваць сродкі на рэканструкцыю, не ставілася. Пазіцыя, агучаная ў 2017 г. тагачасным дырэктарам мясцовага тэлеканалу Уладзімірам Булішыным, што ўкраінская дзяржава і мясцовыя ўлады павінны аднавіць Вялікую сінагогу, здаецца, не знайшла ў Бродах вялікай падтрымкі¹⁰³. У горадзе больш распаўсюджаная думка, што былым малітоўным домам павінны апекавацца «заможныя яўрэі» (напрыклад, украінскія алігархі яўрэйскага паходжання) або замежныя спонсары, а не ўкраінская дзяржава, якая знаходзіцца ў складаным эканамічным стане і ваюе супраць Расіі¹⁰⁴.

Наадварот, заклік Булішына адкрыць для сябе «забытага сына» горада Йозэфа Рота і тым самым павысіць прывабнасць Бродаў як турыстычнага напрамку¹⁰⁵ меў больш шырокі рэзананс. Рот, які пакінуў роднае мястэчка ў 1913 г., вярнуўся ў Броды больш чым праз стагоддзе як яўрэйска-аўстрыйская легенда. Мясцовы гісто-

¹⁰¹ Р. Данилюк, інтэрв'ю з А. Фридманам, 31.07.2020.

¹⁰² Л. Біло, *Чи вважаєте ви Броди історично привабливим містом*, «Брідські вiстi» 8 (2016), с. 2; гл. таксама: Л. Лисонін, *Примара величної споруди*, «Брідські вiстi» 4 (2017), с. 3.

¹⁰³ В. Булішин, *Що нам робити з «чужою» спадчыною*, «Брідські вiстi» 1 (2017), с. 2.

¹⁰⁴ Р. Данилюк, інтэрв'ю з А. Фридманам, 31.07.2020 і 10.08.2020; В. Ковальчук, інтэрв'ю з Р. Данилюком, 26.12.2020; В. Стрільчук, інтэрв'ю з Р. Данилюком, 29.12.2020.

¹⁰⁵ В. Булішин, *Що нам робити з «чужою» спадчыною...*, *op.cit.*

рыка-краязнаўчы музей, які ўключыў Вялікую сінагогу ў свае экскурсійныя праекты «Броды – галіцкі Іерусалім» і «Старыя малітоўныя дамы»¹⁰⁶, таксама арганізаваў спецыяльную экскурсію пра Йозэфа Рота. У 2019 г., да 125-годдзя з дня нараджэння пісьменніка і 80-годдзя з дня яго смерці, у Бродях быў усталяваны помнік Роту¹⁰⁷. У жніўні таго ж года міжнародны фестываль LvivMozArt, спонсарамі якога з’яўляліся пераважна аўстрыйскія фундатары, зладзіў памятны канцэрт каля Вялікай сінагогі. Спектакль, які атрымаў шырокі рэзананс як ва Украіне, так і ў Аўстрыі, прыцягнуў увагу да жажлівага стану Вялікай сінагогі¹⁰⁸.

Але самым актыўным прыхільнікам рэстаўрацыі сінагогі ў Бродях з’яўляецца мясцовы актывіст і прафесійны рэстаўратар Уладзімір Кавальчук, які называе рэканструкцыю храма місіяй свайго жыцця¹⁰⁹. Пасля таго, як напрыканцы 2010-х гадоў ён па ўласнай ініцыятыве распачаў рэканструкцыю тэрыторыі сінагогі, украінская і мясцовая прэса пісала пра яго намаганні, характарызуючы яго як «вар’ята», «дзівака», «візіянера» і нават як «Дон Кіхота

¹⁰⁶ В. Стрільчук, *Броды. «Давні Грані»*, Броды 2015.

¹⁰⁷ М. Суханов, *В Бродях открыли бюст выдающемуся земляку – писателю Йозефу Роту*, „Хадашот“ 7 (2019), <http://hadashot.kiev.ua/uk/node/1379> [dostęp: 10.11.2022].

¹⁰⁸ *Сцена фестивалю „LvivMozArt” готова приймати гостей!* (ТК „Броды online”), 2.8.2019, https://www.youtube.com/watch?v=gPmAfYeclps&feature=youtu.be&fbclid=IwAR3k2pENofpXUPiulgrh2_WjS5Zd0nzKcClhcQgZQDxXSxFidLiGmN1d_ho [dostęp: 10.11.2022]; В. Самченко, *Поміж звуків Моцарти в Львові*, «Україна молода» 24.7.2019, с. 10; М. Шот, *Львів полонила класична музика*, «Урядовий кур’єр» 14.8.2019, с.32; *Oksana L'viv eröffnete mit beeindruckendem Joseph Roth-Gedenkkonzert*, „Kleine Zeitung“ 5.8.2019, https://www.kleinezeitung.at/kultur/festspiele/5669666/LvivMozArtFestival_Oksana-Lviv-eroeffnete-mit-beeindruckendem [dostęp: 10.11.2022]; *Joseph Roth-Gedenkkonzert eröffnete Lviv-MozArt-Festival*, „Salzburger Nachrichten“, 5.8.2019, <https://www.sn.at/kultur/allgemein/joseph-roth-gedenkkonzert-eroeffnete-lvivmozart-festival-74393509> [dostęp: 10.11.2022]

¹⁰⁹ В. Ковальчук, інтерв’ю с А. Фридманом, 28.08.2020; Володимир Ковальчук, інтерв’ю з Русланом Данилюком, 26.12.2020.

з Бродаў»¹¹⁰. Узятца за сiнагогу Кавальчука падштурхнула пачуцце сораму перад замежнымi гасцямi, якiя бачылi ў Бродах занядбаны стан прыгожай Вялiкая сiнагогi¹¹¹. Паведамленнi ў СМІ, як, напрыклад, рэпартаж швейцарскага радыё і тэлебачання SRF, у якiм распавядалася пра «вялiзныя руiны пасярод... роднага горада Йозэфа Рота Броды»¹¹², на думку Кавальчука, нанеслi шкоду рэпутацыi горада.

Матыў калектыўнага сораму ў дачыненнi да яўрэйскiх руiнаў, якiя з'яўляюцца архiтэктурнай «заганай» у гарадскiм пейзажы, можна разглядаць і вобразна. Драматычны, разбураны будынак ў цэнтры горада, мабыць, найбольш лiтаральная форма «уварвання» мiнулага ў сучаснасць і шчымлiвы напамiн пра неартыкуляваную яўрэйскую гiсторыю Бродаў. Вялiкi гiстарычны будынак, якi разбураецца на вагах у мясцовых жыхароў, патрабуе дзеяннiў як у фiзiчным, так і ў маральным вымярэннi. Як сiмвал яўрэйскай прысутнасцi і вiзуальная метафара разбурэннiя, руiны таксама з'яўляюцца матэрыяльным сведчаннем дзесяцiгодзiяў грэбавання, апаганьвання і амнезii адносна яўрэйскага мiнулага.

Складанасць падтэксту, якi выкрываюць руiны сiнагогi, магчыма, лепш за ўсё сфармулявана ў асабiстай яўрэйска-ўкраiнскай сямейнай гiсторыi галоўнага дзеяча адраджэннiя. Мацi Кавальчука Ента Гольдштэйн нарадзiлася ў забяспечанай яўрэйскай сям'i, якая, жадаючы выратаваць яе ад нацысцкiх зверстваў, дамовiлася

¹¹⁰ Ю. Гаврилова, *Реставратор из Львовской области в одиночку спасает трехсотлетнюю синагогу*, „Комсомольская правда в Украине“, 27.12.2018, <https://kp.ua/life/627273-restavrador-iz-lvovskoi-oblasty-v-odinochku-spasaet-trekhstoletniui-synahohu> [dostep: 10.11.2022]; О. Дударь, *Дон Кихот из Бродов, или как в одиночку спасать историческое наследие*, „Хадашог“ 2 (2019), <http://archive.hadashot.kiev.ua/content/don-kihot-iz-brodov-ili-kak-v-odinochku-spasat-istoricheskoe-nasledie>[dostep: 10.11.2022]

¹¹¹ В. Ковальчук, интервью с А. Фридманом, 28.08.2020.

¹¹² Ju. Wipfler, *Auf der Suche nach verwischten jüdischen Spuren in der Ukraine*, srf.ch, 18.9.2014, <https://www.srf.ch/kultur/gesellschaft-religion/auf-der-suche-nach-verwischten-juedischen-spuren-in-der-ukraine>[dostep: 10.11.2022].

з українським хатнім работнікам Сцяпанам Кавальчуком, які ўсынавіў дзяўчынку. Пад прыдуманай украінскай ідэнтэчнасцю Ядвіга Кавальчук здолела перажыць Халакост як украінская прыму-свая рабочая (остарбайтэр) у Гамбургу і вярнулася ў Броды пасля вайны¹¹³. Тэорыя Ротберга, якая падкрэслівае «суіснаванне розных адносінаў да мінулых... несправядлівасцяў» у межах аднаго чала-века, які можа адначасова займаць пазіцыю «ўцягнутага суб'екта» і пазіцыю ахвяры (ці злачынцы), сыходзіць з таго, што катэгорыі злачынцаў, ахвяр і ўцягнутых суб'ектаў – гэта не жорсткія «антала-гічныя ідэнтэчнасці», а дынамічныя і складаныя пазіцыі, якія мы займаем у адносінах да розных гісторый¹¹⁴. Перспектыва «склада-нага падтэксту» Кавальчука паказвае як на забытаную гісторыю каланізацыі, акупацыі і этнічнага гвалту ў рэгіёне, так і на амбівал-лентны характар праектаў адраджэння яўрэйскай спадчыны ў гэтай частцы Еўропы, якія звычайна пазбягаюць лёгкіх ярлыкоў самас-цвярджэння, адкуплення або эксплуатацыі.

За апошнія некалькі гадоў У. Кавальчук з дапамогай брыгады валанцёраў ачысціў тэрыторыю сінагогі ад дрэў, адрамантаваў дзверы, а таксама прыбраў смецце і бруд. Яго няспынныя намаганні, падмацаваныя ахвяраваннямі невялікіх кампаній і прыватных асоб з Украіны і Ізраіля, выклікалі розныя водгукі ў горадзе. У той час як гарадская адміністрацыя Бродаў падтрымала Кавальчука, пра-даставіўшы грузавікі для вывазу смецця, у горадзе распаўсюдзіліся чуткі пра тое, што рэстаўрацыйныя працы – гэта на самой справе толькі падстава для пошуку закапаных яўрэйскіх каштоўнасцей¹¹⁵.

Нягледзячы на тое, што першыя намаганні з нізу, каб задзей-

¹¹³ *И один в поле воин: в одиночку спасти здание бродской синагоги пытается Владимир Ковальчук*, <http://vaadua.org/news/i-odin-v-pole-voin-v-odnochku-spasti-zdanie-brodskoy-sinagogi-pytaetsya-vladimir-kovalchuk> [dostęp: 10.11.2022]; *Что произошло с синагогой в Бродях и Владимиром Ковальчуком. Продолжение истории*, <http://vaadua.org/news/chto-proizoshlo-s-sinagogoy-v-brodah-i-vladimiro-kovalchukom-prodolzhenie-istorii> [dostęp: 10.11.2022].

¹¹⁴ Rothberg, *The Implicated Subject...*, op.cit, s. 8.

¹¹⁵ О. Дударь, *Дон Кихот из Бродов...*, op.cit.

нічаць наратыў пра Броды як пра «галіцкі Іерусалім», пачалі выклікаць некаторую цікавасць да яўрэйскага мінулага горада як да патэнцыйнай турыстычнай славуцасці, адраджэнне яўрэйскай спадчыны Бродаў яшчэ чакае доўгі шлях. Галоўнай перашкодай на шляху прыняцця яўрэйскага мінулага горада як часткі яго гісторыі дагэтуль з'яўляецца адсутнасць асэнсавання ўкраінскай ролі ў Халакосце. Ускладняе сітуацыю і тое, што гаворка ідзе пра спадчыну замежнага кантролю¹¹⁶. У той час як перыяд аўстрыйскага панавання ў Бродах адыгрывае ўсё больш важную ролю ў мясцовай палітыцы памяці, як эпоха, якая легітымізуе пачуццё прыналежнасці Заходняй Украіны да еўрапейскай, і нават заходнееўрапейскай, мультыкультурнай, касмапалітычнай «цывілізацыі», літоўска-польскай эпохе – не ў апошнюю чаргу з-за падпарадкаванага становішча Украіны ў Рэчы Паспалітай – надавалася прыкметна менш увагі.

Такім чынам Габсбургская манархія, якая стварала спрыяльныя ўмовы для ўздыму ўкраінскага нацыяналізму, мае імідж прагрэсіўнай, шматэтнічнай і талерантнай дзяржавы¹¹⁷. Наадварот, Рэч Паспалітая, якая таксама ўспрымаецца праз прызму міжваеннага польскага панавання, пазначанага рэпрэсіўнай антыўкраінскай палітыкай, уяўляецца больш негатыўна насычаным перыядам.

¹¹⁶ Гл. новую крытычную ўкраінскую гістарыяграфію, якая разглядае пытанне саўдзелу ў антыяўрэйскіх злачынствах: Ю. Радченко, *Українська поліція та Голокост на Донбасі*, «Україна Модерна», 2017, т. 24, с. 64–121; Yu. Radchenko, „We Emptied our Magazines into Them”: *The Ukrainian Auxiliary Police and the Holocaust in Generalbezirk Charkow, 1941–1943*, „Yad Vashem Studies” 2013, т. 41, с. 63–98; Ю. Радченко, «Ukrainische Hilfspolizei» и Холокост на территории генераль-бецирка Чернигов, 1941–1943 гг., «Форум новейшей восточноевропейской истории и культуры – Русское издание» 2013, т. 1, с. 297–321; M. Havryshko, *Women's Voices: Jewish Rape Survivors' Testimonies* [in:] *Soviet War Crimes Trials, If this is a Woman: Studies on Women and Gender in the Holocaust*, red.: D. Nešťáková, K. Grosse-Sommer, B. Klacsmann, Ja. Drábik, Brookline 2021, s. 221–242.

¹¹⁷ Аб развіцці ўкраінскага нацыяналізму пад аўстрыйскім панаваннем гл. T. Snyder, *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Belarus 1596–1999*, New Haven 2003, s. 122–132.

Па гэтай прычыне спасылка на аўстрыйска-яўрэйскую спадчыну, увасобленую, у прыватнасці, у асобе Йозефа Рота, здаецца больш прымальнай для ўкраінскай грамадскасці, чым яўрэйская матэрыяльная спадчына, напрыклад, Вялікая сінагога, якая ўзыходзіць да Рэчы Паспалітай і ўскосна азначае польскае ярмо. Міжнародны поспех польскай пісьменніцы, лаўрэата Нобелеўскай прэміі па літаратуры Вольгі Такарчук, чый эпас «Кнігі Якуба», перакладзены на ўкраінскую мову ў 2019 г., адбываецца часткова ў Бродах другой паловы XVIII ст. і прадстаўляе горад як цэнтр яўрэйскай адукацыі, патэнцыйна можа паспрыяць паўторнаму адкрыццю гэтага перыяду¹¹⁸. Нядаўняя трансфармацыя ўкраінскага нацыяналістычнага наратыву – які да пачатку 2000-х гадоў адкідваў шматкультурную і асабліва яўрэйскую спадчыну горада як «чужую» – ва ўкраінска-еўрапейскі наратыў, больш адкрыты да шматэтнічнага (і асабліва яўрэйскага) мінулага, паказвае дынамічны працэс лакальнай памяці.

Сёння з прычыны вайны пытанні яўрэйскай спадчыны адыйшлі на другі план і ўвогуле цяжка сказаць, ці застанеца пасле вайны гэтая спадчына...

Заклучэнне

Працоўная гіпотэза, на якой грунтуецца дадзенае даследаванне, заключаецца ў тым, што праекты памяці, якія дэманструюць яўрэйскую спадчыну як сінекдаху мінулага мультыкультуралізму польска-беларуска-ўкраінскага памежжа, можна разглядаць як адказ на «ўварванне мінулага ў сучаснасць». У былых штэтлах, якія мы даследавалі, радыкальныя дэмаграфічныя змены і ўмовы структурнага ўплыву на мінулы міжэтнічны гвалт стварылі сітуацыю, у якой матэрыяльная спадчына Іншых засталася «пазбаўленай спадчын-

¹¹⁸ O. Tokarczuk, *Księgi Jakubowe*, Kraków 2014; translated into Ukrainian by Ostap Slivinskii, *Knigi Ākova*, Kijv 2019.

нікаў», цалкам трапіла пад кантроль новай этнічнай большасці, можа выклікаць дысананс і псіхалагічны дыскамфорт у яе цяперашніх «спадкаемцаў»¹¹⁹. Такім чынам, трывожная прысутнасць яўрэйскіх руін, чалавечых рэшткаў, якія зноў усплываюць на паверхню, скляпоў, якія разбураюцца, замураваных аб'ектаў і перапрацаваных надмагілляў, спарадзіла нядаўнюю хвалю адраджэнскіх рэакцый, якія выкарыстоўвалі топас мультыкультуралізму як для прайгравання, так і для аспрэчвання прывілеяванага становішча, якое непасрэдна ўзнікла ад «знікнення» яўрэйскай большасці.

Адзін са спосабаў, якім такія праекты дапамаглі захаваць прывілеяваную пазіцыю, – гэта афармленне спадчыны Іншых як эканамічнага актыву для ўсёй супольнасці. Дыскурсы, якія апраўляюць сінагогу ў Бродах ці рэканструяваны штэтл у Білгараі як турыстычныя магніты для стымулявання мясцовай эканомікі, увекавечваюць чаканне, што яўрэйская матэрыяльная спадчына з'яўляецца рэсурсам, якім мясцовае неяўрэйскае насельніцтва можа карыстацца як заўгодна і атрымліваць з гэтага карысць. Парадаксальна, але гэты наратыў захоўваецца, нягледзячы на тое, што многія адраджэнскія прадпрыемствы не толькі не прыносяць ніякіх фінансавых прыбыткаў, але і залежаць ад дзяржаўных субсідый, прыватных ахвяраванняў і працы валанцёраў.

Іншым спосабам, у якім адраджэнне мінулага мультыкультуралізму суадносіцца з «рэжымамі панавання», з'яўляецца самаахоўная функцыя міфаў, якія яно спараджае. Зварот да больш далёкіх і ідылічных «шчаслівых часоў» Вялікага Княства Літоўскага, Рэчы Паспалітай ці Аўстра-Венгерскай імперыі, такім чынам, дазваляе схаваць больш блізкае і балючае мінулае, пазначанае міжэтнічным гвалтам. Больш за тое, талерантнасць, мірнае суіснаванне і згода, якія складаюць гэты міф, дапамагаюць абяліць мясцовыя супольнасці, на падставе меркавання аб тым, што дзяржавы-спадкаемцы («гістарычныя нацыі») атрымалі ў спадчыну прынцыпы

¹¹⁹ J.E. Tunbridge and G.J. Ashworth, *Dissonant Heritage*, Chichester 1996, s. 21.

і каштоўнасці, звязаныя з адпаведным нацыянальным уяўленні аб Рэчы Паслітай¹²⁰. Засяроджваючыся на добрасуседскіх адносінах, як у Іўі, або дэманструючы мясцовыя гісторыі поспеху, такія як літаратурная кар’ера Йозэфа Рота ці Ісаака Башэвіса Зінгера ў Бродах і Білгарай, адпаведна, наратыў культурнай разнастайнасці дапамагае абыйсці менш гарманічныя эпізоды ў мясцовых міжнацыянальных адносінах, у тым ліку антысемітызм, калабарацыю і экспрапрыяцыю.

Нягледзячы на тое, што міф пра мультыкультуралізм мінулага, несумненна, утрымлівае ў сабе эскапісці¹²¹ патэнцыял, праекты адраджэння, заснаваныя на ім, могуць таксама функцыянаваць як сродак для павышэння дасведчанасці аб мінулых несправядлівасцях ці нават як сродак для выпраўлення. Для заснавальніка праекта штэтла ў Білгарай Тадэвуша Кузьмінскага акт матэрыяльнай рэканструкцыі меў звычайнае вымярэнне «ратавання» або вяртання да жыцця знішчаных жамчужын яўрэйскай драўлянай архітэктуры. Уключыўшы ў свой праект рэканструкцыю мясцовай праваслаўнай царквы, спаленай польскімі ўладамі, Кузьмінскі таксама паказаў, як дэманстрацыя мультыкультуралізму не павінна выключаць балячыя раздзелы з мінулага, але можа як прыцягнуць да іх увагу грамадскасці, так і прапанаваць спосаб кампенсацыі.

У той час як білгарайскія актывісты прадставілі свой удзел у адраджэнні як адказ на пачуццё маральнай адказнасці і сродак «ачышчэння нацыі» і супрацьдзеяння антысемітызму, фактычную эфектыўнасць «святла мультыкультуралізму» або папулярных рэпрэзентацый разнастайнасці культуры да Халакоста, безумоўна, нельга ўспрымаць за «чыстую манету». Ці могуць культурныя фестывалі ці архітэктурныя рэканструкцыі падштурхнуць зацікаўленую аўдыторыю да крытычнага перагляду гістарычных памылак

¹²⁰ Да канцэпцыі «гістарычнай нацыі» гл. E. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1990, s. 73–75.

¹²¹ Эскапізм у псіхалогіі разумеецца як схільнасць да ўцёкаў з рэальнага свету ў бяспечны і камфортны свет фантазій.

уласнай групы, застаецца адкрытым пытаннем. Але ўжо той факт, што такі парадак дня нават толькі фармулюецца, можа паказваць на змену ва ўспрыманні адносін паміж яўрэямі і неяўрэямі ў Польшчы, дзе крытычнае даследаванне ўдзелу нацыі ў антыяўрэйскім гвалце вядзецца як мінімум два дзесяцігоддзі, пакінуўшы след не толькі ў гістарыяграфіі, але і ў калектыўным уяўленні¹²². Нягледзячы на тое, што падобнага, здаецца, не назіраецца ва ўкраінскім і беларускім выпадках, на дадзены момант немагчыма зрабіць шырока абагульненні адносна інтраспектыўнага і адукацыйнага парадку дня такіх адраджэнскіх праектаў або яго адсутнасці.

Аднак з гэтага параўнальнага даследавання становіцца відавочным, наколькі мясцовыя спробы адраджыць міф пра мультыкультуралізм у Польшчы, Украіне і Беларусі ў канчатковым выніку трапляюць у пастку нацыянальных гістарычных наратываў і культур памяці. У той час як для Заходняй Украіны спадчына Габсбургскага перыяду мае большую вагу і палітычны ўплыў, чым памяць пра Рэч Паспалітую, для беларускага дэмакратычнага руху, а таксама да 2020 г. і для афіцыйных органаў, міф пра мультыкультуралізм

¹²² Важнай вехай у дыскусіі аб саўдзеле палякаў у антыяўрэйскім гвалце стала публікацыя Яна Томаша Гроса *Neighbors* (Princeton, NJ 2001), якая прыцягнула ўвагу грамадскасці да пагрому ў Едвабне ў 1941 г., а таксама Fear (Princeton, NJ 2001), якія засяродзіліся на пагроме ў Кельцах у 1946 г. Пасля было шмат іншых наватарскіх публікацый, такіх як: В. Engelking, *Szanowny Panie Gistapo: Donosy do władz niemieckich w Warszawie i okolicach w latach 1940–1941*, Warszawa 2003; В. Engelking, *Jest taki piękny słoneczny dzień: Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*, Warszawa 2011; J. Tokarska-Bakir, *Legends o krwi: Antropologia przesądu*, Warszawa 2008; J. Grabowski, *Judenjagd: polowanie na Żydów 1942–1945*, Warszawa 2011; J. Grabowski, D. Libionka, *Klucze i kasa: o mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, Warszawa 2014; М. Трычык, *Miasta śmierci: sąsiedzkie pogromy Żydów*, Warszawa 2015; В. Engelking, J. Grabowski, red., *Dalej jest noc: Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1, Warszawa 2018, і іншыя. Таксама быў зняты шэраг фільмаў і тэатральных пастановак, прысвечаных праблеме польскага «ўмяшання» ў антыяўрэйскі гвалт, у тым ліку фільм Уладзіслава Пасікоўскага «Наступствы» (Pokłosie, 2012) і п'еса Томаша Шпевака «1946» (прэм'ера якой адбылася ў Teatr Żeromskiego у Кельцах у 2017).

звязаны непасрэдна з бачаннем Вялікага Княства Літоўскага як папярэдніка беларускай нацыянальнай дзяржавы і «гістарычнай нацыі», якая легітымізавала імкненне краіны да еўрапейскай сферы ўплыву. Аднак пасля брутальнага падаўлення пратэстаў у Беларусі ў 2020 г. міф пра Вялікае Княства Літоўскае як залаты век беларускай дзяржаўнасці знік з афіцыйных нарацоваў, створаных рэжымам Лукашэнкі, саступіўшы месца савецкім топасам вечнага сяброўства з Расіяй.

Адраджэнне міфа пра мультыкультуралізм у былых мястэчках мае складаныя этычныя наступствы для грамадстваў, якія, як Польшча, Беларусь і Украіна, пацярпелі ад этнічнага гвалту ў мінулым. Калі сучасныя «ўцягнутыя суб’екты» рэканструююць, курыруюць і выкарыстоўваюць яўрэйскую спадчыну, яны дэ-факта аднаўляюць умовы ўлады і прывілегіяў, створаных падчас Халакоста – гэта ге-геманічная большасць, часта пры падтрымцы дзяржаўных інстытутаў, прымае рашэнні аб тым, як прадстаўляць Іншых і распавядаць іх гісторыю ў публічнай прасторы. З іншага боку, аднак, ствараючы сувязь паміж сучаснымі супольнасцямі і этнічнай/рэлігійнай разнастайнасцю ў мінулым, такія праекты, магчыма, нават ненаўмысна, дапамагаюць усталяваць прычынную сувязь паміж статус-кво: пасляваеннай этнічнай аднастайнасцю, адсутнасцю, разбурэннем і занябаннем мультыкультурнай спадчыны і датычнасцю мясцовага насельніцтва да гістарычнай несправядлівасці, якая прывяла да гэтага. У некаторых выпадках яны нават прапануюць сродкі для выпраўлення або прасторы для крытычнага разважання і дыялогу.

Bibliografia

- Adamczyk-Grabowska M., Wróblewski B., red., *Bilgoraj, czyli raj. Rodzina Singierów i świat, którego już nie ma*, Lublin 2005.
- Al'tman I., *Žerty nenavisti. Holokost v SSSR. 1941–1945*, Moskva 2002.
- Antysemityzm czy zwykły wandalizm*, Bilgorajska.pl, <https://bilgorajska.pl/aktualnosc,3045,0,0,0,Antysemityzm-czy-zwykly-wandalizm.html> [dostęp: 31.08.2020].

- Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Lublinie, Sąd Okręgowy w Zamościu, Akta w sprawie: Kulesza Franciszek i inni, LU 327/31.
- Âremčuk O., De Mama. Pro šo movčit' ostannâ êvrejka u misti, âke kolis' zvalos' «galic'kim Êrusalimom», Reporters 8.6.2017, <https://www.reporters.media/de-mama/> [dostęp: 10.11.2022].
- Atzmon-Wircer S., wywiad z M. Waligórską, 01.07.2020.
- Bar D., wywiad z M. Waligórską, 25.08.2020.
- Bara A., wywiad z M. Waligórską, 15.07.2020.
- Baradač T., intèrv`û z Ì.Sorkinaj, 08.07.2020; 07.08.2020; 20.10.2020.
- Bar-On I., wywiad z M. Waligórską, 13.07.2020.
- Belarus'–Izrail'. Sotrudničestvo Iv'evskogorajonnogo ispolnitel'nogokomiteta s sootečestennikami za rubežom*, <https://en.calameo.com/read/00456668454ec6057d86a> [dostęp: 03.12.2022].
- Bilo L., *Či vvažaeťe vi Brodi gistarično privablivim mištom*, „Bridski visti” 8 (2016), s. 2.
- Bronsen D., *Joseph Roth. Eine Biographie*, Köln 2018.
- Bulišin V., *Šo nam robiti z „čužou” spaadčinoû*, „Bridski visti” 1 (2017), s. 2.
- Cherkes B., Linda S., *The public space and the revival of multicultural identity in the city of Lviv*, „Architectural Studies” 2016, t. 2, no. 2, s. 75–84.
- Cmentarz żydowski w Bilgoraju*, Virtual Shtetl, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/b/1911-bilgoraj/114-cmentarze/7515-cmentarz-zydowski-w-bilgoraju-ul-konopnickiej-2123> [dostęp: 27.08.2020].
- Cmentarz żydowski w Iwui*, Virtual Shtetl, <https://sztetl.org.pl/en/towns/i/1513-iwie/116-sites-of-martyrdom/46290-cmentarz-zydowski-w-iwui-miejsce-egzekucji-i-grob-zbiorowy> [dostęp: 07.09.2022].
- Čto proizošlo s sinagogoj v Brodah i Vladimirom Koval'čukom. Prodolženie istorii*, <http://vaadua.org/news/čhtoproizoshlo-s-sinagogoy-v-brodah-i-vladimirom-kovalchukom-prodolzhenie-istorii> [dostęp: 10.11.2022].
- Čumak Â red., *Brodi i Bridšina: istorično-memuarnij zbirnik*, Toronto 1988.
- Curilla W., *Die deutsche Ordnungspolizei und der Holocaust im Baltikum und in Weißrußland 1941–1944*, Paderborn 2005.
- Danilûk R., intèrv'û s A. Fridmanom, 31.07.2020; 10.08.2020.
- Danilûk R., intèrv'û s A. Fridmanom, 31.07.2020.
- Dean M., *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–44*, New York 2003.
- Desbois P., Shapiro P. A., *The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews*, Basingstoke 2010.

- Dudar' O., *Don Kihot iz Brodov, ili kak v odinočku spasat' istoričeskoe nasledie*, „Hadashot“ 2 (2019), <http://archive.hadashot.kiev.ua/content/don-kihot-iz-brodov-ili-kak-v-odinochku-spasat-istoricheskoe-nasledie> [dostęp: 10.11.2022].
- Ekspozycja pod zwiezdoj Dawida*, „Iuieuski kraj“, 30.11.2019, <https://ivyenews.by/novosti/obshchestvo/6085-ekspozitsionnyj-zal-prinyal-pervykh-posetitelej.html> [dostęp: 15.09.2020].
- Engelking B., Grabowski J., red., *Dalej jest noc: Losy Żydów w wybranych powiatach okupowanej Polski*, t. 1, Warszawa 2018.
- Engelking B., *Jest taki piękny słoneczny dzień: Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945*, Warszawa 2011.
- Engelking B., *Szanowny Panie Gistapo: Donosy do władz niemieckich w Warszawie i okolicach w latach 1940-1941*, Warszawa 2003.
- Frost R., *The Oxford History of Poland-Lithuania*, Oxford 2015.
- Gavrilova Ū., *Restavrador iz L'vovskoj oblasti v odinočku spasaet trehsotletniiu sinagogu*, „Komsomols'kaâ pravda v Ukraine“, 27.12.2018, <https://kp.ua/life/627273-restavrador-yz-lvovskoi-oblasty-v-odynochku-spasaet-trehsotletnuiui-synahohu> [dostęp: 10.11.2022].
- Gelber N.M., „*Brody. Jerusalem of Austria*”, red. Yo. Klausner, *An Eternal Light: Brody*, [in:] *Memoriam (Ukraine)*. Translation of Ner Tamid: Yizkor leBrody Edited by: Organization of former Brody residents in Israel, 1994, New York 2018, <https://www.jewishgen.org/yizkor/brody/bro050.html> [dostęp: 10.11.2022].
- Gerlach C., *Kalkulierte Morde Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*, Hamburg 2013.
- Grabowski J., *Judenjagd: polowanie na Żydów 1942–1945*, Warszawa 2011.
- Grabowski J., Libionka D., *Klucze i kasa: O mieniu żydowskim w Polsce pod okupacją niemiecką i we wczesnych latach powojennych 1939–1950*, Warszawa 2014.
- Gruber R.E., *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*, Berkeley 2002.
- Hannover N., *Jawen Mezula: Schilderung des polnisch-kosakischen Krieges und der Leiden der Juden in Polen während der Jahre 1648-1653*, Hannover 1863.
- Gulidava V., *Ne ũ Rym darogi ũsih lũdzej vâduc', a vâduc' âny ih u...ũũe*, „ũũeũski kraj”, 19.06.2015, <https://ivyenews.by/novosti/kultura/1751-ne-rym-darogisikh-lyudzej-vyaduts-vyaduts-yany-ikh-u-i-e.html> [dostęp: 15.09.2020].
- Havryshko M., *Women's Voices: Jewish Rape Survivors' Testimonies* [in:] *Soviet War Crimes Trials, If this is a Woman: Studies on Women and Gender in the*

- Holocaust*, red.: D. Nešťáková, K. Grosse-Sommer, B. Klacsmann, Ja. Drábik, Brookline 2021, s. 221-242.
- Hobsbawm E., *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1990.
- I odin v pole vojn: v odinočku spasti zdanie brodskoj sinagogi pytaetsá Vladimir Koval'čuk*, <http://vaadua.org/news/i-odin-v-pole-vojn-v-odinochku-spasti-zdanie-brodskoy-sinagogi-pytaetsya-vladimir-kovalchuk> [dostęp: 10.11.2022]
- İlleüşkaâ zâmlâ – suzor`e narodâ, rêligij, kul'tur, red. A. Gecëvič, Grodna 2013.
- Jasienica P., *Rzeczpospolita Obojga Narodów*, Warszawa: PIW, 1985.
- Joseph Roth-Gedenkkonzert eröffnete LvivMozArt-Festival, „Salzburger Nachrichten“, 05.08.2019, <https://www.sn.at/kultur/allgemein/joseph-roth-gedenkkonzert-eroeffnete-lvivmozart-festival-74393509> [dostęp: 10.11.2022].
- Kamienie węgielne wmurowane, Bilgoraj.com.pl, wrzesień14, 2009, <http://bilgoraj.com.pl/kamienie-wegielne-wmurowane,,3,11,1,4012,n.html> [dostęp: 31.08.2020].
- Kogda steny zaplakali. Istoriâ Cili Iofen, Yad Vashem, <https://www.yadvashem.org/ru/education/testimony-films/cyla-yoffan.html> [dostęp: 13.09.2020].
- Korčák A., *Brodovskie sinagogi konca XVI – načala XVIII vv.*, red.: M. Členov, „Tiroš – trudy po iudaïke”, t. 8, Moskwa 2009, s. 69–77.
- Koščar I., interv`û z Ī.Sorkinaj, 16.10.2020.
- Koščar V., interv`û z Ī.Sorkinaj, 16.10.2020.
- Koval'čuk V., interv`û z R. Danilúkom, 26.12.2020.
- Koval'čuk V., interv`û z A. Fridmanem, 28.08.2020.
- Kronenberg A., red. *Zagłada Bilgoraja: Księga Pamięci*, Gdańsk 2009.
- Kuzmany B., *Brody always on my mind: the mental mapping of a Jewish city*, „East European Jewish Affairs” 2013, t. 43, no. 2, s. 163–165.
- Kuzmany B., *Brody: eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert*, Köln Wien 2011.
- Kuźmiński T., wywiad z M. Waligórską, 27.06.2020; 04.07.2020; 11.07.2020.
- Kwiecińska S., *Szabasowe opowieści*, „Tygodnik Zamojski” 1987, n. 1, s.11, <http://www.bilgoraj.lbl.pl/hist/szabasowe.php> [dostęp: 20.08.2020].
- Lehrer E.T., *Jewish Poland Revisited: Heritage Tourism in Unquiet Places*, Bloomington 2013.
- Lysonin L., *Primara veličnoj sporudi*, „Bridski visti” 4 (2017), s. 3.
- Melamed M., interv`û i literaturnaâ obrabotka G. Kojfmana, <https://iremember.ru/memoirs/partizani/melamed-mikhail-elimelekh-aleksandrovich/> [dostęp: 13.09.2020].
- Murzyn-Kupisz M., Purchla J., red., *Reclaiming Memory: Urban Regeneration in the Historic Jewish Quarters in Central Europe*, Kraków 2009.

- Murzyn-Kupisz M., *Rediscovering the Jewish Past in the Polish Provinces: The Socioeconomics of Nostalgia*, [w:] *Jewish Spaces in Contemporary Poland*, red. E. Lehrer and M. Meng, Bloomington 2015, s.115–148.
- Oksana Lyniveröffnete mit beeindruckendem Joseph Roth-Gedenkkonzert, „Kleine Zeitung“ 5.8.2019, https://www.kleinezeitung.at/kultur/festspiele/5669666/LvivMozArtFestival_Oksana-Lyniv-eroeffnete-mit-beeindruckendem [dostęp: 10.11.2022].
- Pamâc'. Ĭueŭškî raën, Minsk 2002.
- Papierzyńska-Turek M., *Między tradycją a rzeczywistością: Państwo wobec prasłowacji 1918–1939*, Warszawa 1989.
- Paškevič V., interv`u z Ĭ. Sorkinaj, 24.09.2020.
- Polišuk N., „Velika” sinagoga u Brodah, https://risu.org.ua/ua/relig_tourism/religious_region/56098/ [dostęp: 10.11.2022].
- Radčenko Ŭ., «Ukrainische Hilfspolizei» i Holokost na territorii general-becirka Černigov, 1941–1943 gg., „Forum novešei vostočnoevropejskoï istorii i kul'tury - Russkoe izdanie” 2013, t. 1, s. 297-321.
- Radčenko Ŭ., *Ukrains'ka policiâ ta Golokost na Donbasi*, „Ukraina Moderna” 2017, t. 24, s. 64-121.
- Radchenko Y., „We Emptied our Magazines into Them”: *The Ukrainian Auxiliary Police and the Holocaust in Generalbezirk Charkow, 1941–1943*, „Yad Vashem Studies” 2013, t. 41, s. 63-98.
- Rein L., *The Kings and the Pawns: Collaboration in Byelorussia during WW II*, New York 2011.
- Rogoff T., interview with M. Waligórska, 17.11.2020; 22.11.2020.
- Rothberg M., *The Implicated Subject: Beyond Victims and Perpetrators*, Stanford 2019.
- Šablúk V., Ĭue, [w:] Ĭencyklapedyâ ĝistoryi Belarusi, t. 3, Minsk 1996, s. 510
- Samčenko V., *Pomiž zvukiv Mocartiv u L'vovi*, „Ukraina moloda” 24.7.2019, s. 10.
- Samuel Atzmon-Wircer, <https://www.bilgoraj.pl/page/470/samuel-atzmon-wircer.html> [dostęp: 06.09.2020].
- Scena festivalu „Lvivmozart” gotova prijmati gostej! (TK „Brodi online”), 2.8.2019, https://www.youtube.com/watch?v=gPmAfYeclps&feature=youtu.be&fbclid=IwAR3k2pENofpXUPiulgrh2_WjS5Zd0nzKCclhcQgZQDxXSvFidLiGmN1d_ho [dostęp: 10.11.2022].
- Segal L., *Tears of a Hero: The Amazing Story of Rubin and Ida Segal*, 2005.
- Shot M., *L'viv polonila klasična muzika*, „Urâdovyj kur'er” 14.8.2019, s. 32.
- Slepyan K., *The Soviet Partisan Movement and the Holocaust*, „Holocaust and Genocide Studies”, t.14, no. 1 (2000), s.1–27.

- Smilovickij L., *Katastrofa evreev v Belorussii 1941– 1944*, Tel' Aviv 2000
- Snyder T., *Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin*, New York 2010.
- Snyder T., *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Belarus 1596–1999*, New Haven 2003.
- Sorkina I., *Iwie – karta dziedzictwa kulturowego*, <https://shtetlroutes.eu/pl/iwie-karta-dziedzictwa-kulturowego/> [dostęp: 06.09.2022].
- Spector Sh., Wigoder G. red., *The Encyclopedia of Jewish Life Before and During the Holocaust*, New York 2001.
- Stril'čuk V., Brodi. „*Davni Hrami*”, Brodi 2015.
- Stril'čuk V., Brodi. «*Galic'kij Êrusalim*», Brodi 2015.
- Stril'čuk V., interv`u z R. Danilûkom, 29.12.2020.
- Suhanov M., *V Brodah otkryli búst vydaúšemusâ zemlâku – pisatelû Jozefu Rotu*, „*Hadashot*“ 7 (2019), <http://hadashot.kiev.ua/uk/node/1379> [dostęp: 10.11.2022].
- Svinkin E., interview with M. Waligórska, 20.12.2020.
- Terešuk G., *Brodi – misto, âkim hodiv Bal'zak, Franko, Rot*, Radio Free Europe / Radio Liberty (Ukrainian Service) 14.6.2013, <https://www.radiosvoboda.org/a/25015371.html> [dostęp: 10.11.2022].
- Tokarczuk O., *Księgi Jakubowe*, Kraków 2014.
- Tokarska-Bakir J., *Legends o krwi: Antropologia przesądu*, Warszawa 2008.
- Tryczyk M., *Miasta śmierci: sąsiedzkie pogromy Żydów*, Warszawa 2015.
- Tunbridge J.E., Ashworth G.J., *Dissonant Heritage*, Chichester 1996.
- Turner J.C., *Towards a Cognitive Redefinition of the Social Group*, [in:] *Social Identity and Intergroup Relations*, ed. H. Tajfel, Cambridge 1982, p. 15–40.
- Waligórska M., *Klezmer's Afterlife: An Ethnography of the Jewish Music Revival in Poland and Germany*, Oxford 2013;
- Wipfler Ju., *Auf der Suche nach verwischten jüdischen Spuren in der Ukraine*, srf.ch, 18.9.2014, <https://www.srf.ch/kultur/gesellschaft-religion/auf-der-suche-nach-verwischten-juedischen-spuren-in-der-ukraine> [dostęp: 10.11.2022].
- Z gistoryi vâkou i pakalennâû Îueŭskaga kraû*, red. Ī. Krèn', Grodna 1999.

Jewish Heritage Revival in the Polish-Belarusian-Ukrainian Borderlands and the Myth of Multiculturalism

The present article seeks to investigate the political and cultural ramifications of the memory projects referencing the region's multicultural past, both in regard to issues of cultural appropriation and the context of post-colonial power relations.

We are considering the memorial initiatives in a number of former *shtetls*, boasting a significant Jewish majority up to 1939, and located in today's Polish-Ukrainian-Belarusian borderland: a shtetl reconstruction in Biłgoraj (Poland); the state Museum of National Cultures and Memorial to Four Religions in Iūje (Belarus) and the project of revitalizing the synagogue of Brody (Ukraine). Comparing different grassroots, private and state supported, initiatives of preserving the region's multi-ethnic heritage, we are showing the different formats (including museums, revitalization and simulacrum) a variety of discourses they are embedded in, as well as different patterns of cooperation between the local actors and the Jewish diaspora. Investigating the local social and political context, the motivations of the local actors and the discourses that surround the projects, we are examining how the myth of the region's bygone multiculturalism inspires grassroots attempts at reframing the dominant narratives of local past, which had expunged Jewish heritage from the official historiography after 1945. We are also addressing the implications of non-Jewish agency in reviving Jewish heritage of the region and the transnational memorial transactions that take place in this context.

Keywords: multiculturalism, multi-ethnic heritage, Jewish heritage, cultural appropriation, shtetl, Biłgoraj, Iūje, Brody.